

SOBRE LA GÈNESI DE *L'ATLÀNTIDA* DE JACINT VERDAGUER*

Diverses circumstàncies, ben singulars, que concorren en la gestació i en l'aparició de *L'Atlàntida*, justifiquen l'interès que aquests episodis de la vida de Jacint Verdaguer han desvetllat en els seus biògrafs.

L'autor de la famosa obra era un poeta joveníssim que s'havia format sense el guiatge de mestres i sense l'estímul d'un ambient propici. «Arreconat en un mas» i «conexent la mar com si sols l'hagués vista pintada»,¹ tingué la gosadia de fer jugar a aquest element un paper preponderant en *Colom* i en *L'Atlàntida*, i d'assajar amb aquests poemes el conreu d'un gènere que hom considerava incapaç de nova vida en ple segle dinovè. D'altra banda, la seva matinera revelació als Jocs Florals (1865) havia fet concebre més esperances que la de qualsevol dels seus contemporanis: Aguiló i Mistral pressentiren tot d'una l'esclat futur de la seva glòria, mentre el grup vigatà veia en ell el capdavanter indiscutible. Anys més

* [A proposta d'una ponència formada pels Membres de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS senyors Carles Riba i Josep M. López-Picó, de la Secció Filològica, i Jordi Rubió, de la Secció Històrico-Arqueològica, als quals s'adjuntà com a especialista el senyor Pere Bohigas, Membre de la Secció Filològica, l'INSTITUT, en sessió plenària celebrada el dia 19 d'abril de 1952, acordà per unanimitat concedir el Premi Verdaguer al senyor Josep Maria de Casacuberta pel seu treball *Contribució a l'estudi dels escrits juvenils de Jacint Verdaguer, particularment dels inèdits*.

En la sessió plenària del dia 14 de juny del mateix any l'INSTITUT prengué l'acord de publicar *Sobre la gènesi de «L'Atlàntida» de Jacint Verdaguer*, que formava el capítol v d'aquella *Contribució*, dins els *ER*, i la resta del treball, en doble edició, dins la «Biblioteca Verdagueriana» de l'Editorial Barcino i dins les publicacions de la Secció Filològica de l'INSTITUT.

És grat als *ER* de commemorar, amb la publicació d'aquest estudi del senyor Casacuberta, el cinquantenari de la mort de Verdaguer (1902) i els setanta-cinc anys del coronament de *L'Atlàntida* als Jocs Florals de Barcelona (1877). — R. A. i S.]

1. *L'Atlàntida*, 8 (*Pròlech*). L'edició d'aquest poema i les de les altres obres de Verdaguer que citaré en les notes del present treball, són — sempre que no indico altra cosa — les que formen part de la col·lecció d'*Obres completes de Jacint Verdaguer*, publicada per la Il·lustració Catalana.

tard, quan *L'Atlàntida* arribava al domini públic (1877), unànimement fou considerada com la producció cabdal de la nostra Renaixença. La seva envergadura i el seu assumpte eren insòlits dins la literatura catalana, i la crítica estrangera no trigava a adonar-se de la seva originalitat.

Considerats aquests fets, no ens sorprendrà que la gran creació verdagueriana tingués una elaboració lenta i costosa, i que, arribat finalment a bon terme, l'autor s'expressés així:²

«Cent vegades volguí recular, com qui entra en una balma esglayadora d'hont ningú ha escandellat los abismes; cent vegades dexí caure lo mon de mes pobres inspiracions rostos avall, y altres cent vegades, com Sísifo, torní a pujar vers l'alterosa cima lo fexuch pes tan mal midat á mes espatlles de poeta».

Il·lustrar amb dades cronològiques aquest passatge del pròleg de *L'Atlàntida*, és l'objecte primordial del present treball. En iniciar-lo, haig de manifestar que ara com ara no m'he proposat de tractar tots els aspectes de la gènesi del poema; per a millor avinentesa me'n cal deixar un d'evident importància, però que no em sembla susceptible de modificar essencialment les actuals conclusions:³ el contingut i l'escriptura dels esborranys fragmentaris conservats a la Biblioteca de Catalunya. En canvi, he cregut necessari incorporar a aquest estudi les meves clarícies sobre l'elaboració del poema referent a les gestes de Colom, del qual fins a l'any 1868 sembla haver format part l'embrió de *L'Atlàntida*. Per les raons que exposaré en un altre lloc,⁴ designo aquest poema amb el títol de *Colom*, per comptes del de *Tenerife* que hom li havia donat; també en alguns casos, per tal d'evitar circumloquis, l'anomenaré *Colom-Atlàntida*, tot referint-me a la fase en què la «llegenda dels Atlants» encara no constituïa una obra a part.

I

ORIGEN DE LA CONCEPCIÓ DEL POEMA

Jacint Verdaguer devia ésser un adolescent, quan la lectura d'un llibre d'ascètica que li vingué a les mans, féu llampeguejar en el seu cervell la primera idea del llegendari cataclisme de l'Atlàntida. Vetací com ho

2. *Op. cit.*, 9 (*Pròlech*).

3. Veg. *infra*, pàgs. 48 ss.

4. *Escrits inèdits de Jacint Verdaguer*, de propera publicació.

explicà a Jaume Collell arran de la publicació de l'edició definitiva de l'obra:⁵

«L'idea de l'Atlàntida me vingue realment d'un capítol de *Temporal y eterno*, en que parla de les grans catastrofes del mon, molts anys avans de somiar en fer lo poema ni en dedicarme á la poesia. Es una de les primeres impressions fortes que he tingut en mon frequent tracte ab los llibres, que m'entrá barrejada ab les rondalles de gegants e illes llunyes encantades, en que tots creyam en l'infancia, y se m'ha engrandit, despres, en lo cervell ab totes les fantasies de la joventut: los espectacles de roures esberlats pel llam, d'ayguats com lo de Vich, del que n'vaig escriure sis poesies que he perdut, y de tots los desastres y temporals que he hagut de presenciar en mar y terra.»⁶

Aquest primer i remot antecedent de la famosa empresa s'ha de situar amb molta probabilitat abans de l'any 1860, car fou vers aquella època quan Verdaguer començà a tenir consciència de la seva vocació de poeta. Àdhuc si no volguéssim donar un sentit tan precís a les paraules «abans de somiar... en dedicarme a la poesia», l'altra indicació cronològica continguda en el text suara transcrit — «molts anys abans de somiar en fer lo poema»⁷ — ens privaria de portar gaire més ençà del 1860 la «impressió forta» dels primers temps del «tracte ab los llibres» que força després hauria estat «engrandida» per noves visions de grans espectacles de la naturalesa, entre els quals destaca l'aiguat de Vic del 1863.

Corroborava el fet de la matinera lectura del passatge de Nieremberg la declaració feta per Verdaguer a l'escriptor castellà Luis Alfonso no gaire més tard de l'obtinguda per Collell.⁸ Aquell text, digué el poeta,

«me inspiró una leyenda o narración; pero empecé la carrera eclesiástica, me entraron escrúpulos de pensar en *hespérides* y cosas paganas, y lo dejé».

5. *Carteig històric (Correspondencia epistolar de mossèn Jacinto Verdaguer a mossèn Jaume Collell)* (Vic 1929; «Biblioteca d'Autors Vigatans», XXII), 91 (carta de 30 de desembre de 1878). Els fragments de cartes de Verdaguer a Collell que transcriu en el present treball, els he copiats dels respectius originals, quan es trobaven en poder de la senyora Brígida Armengou, de Vic.

6. La carta de Collell, avui perduda, que llavors contestava mossèn Cinto, devia demanar un aclariment sobre el següent passatge del pròleg de *L'Atlàntida* (pàg. 8): «En una obra ascètica de Nieremberg llegí per primera vegada, entre'ls grans càstichs ab que Deu ha flagellat la terra, l'enfonsament de la que tants sabis geòlechs y botànics veuen jayent al fons de la conca del Atlàntich».

7. En canvi, la frase «m'entrá barrejada ab les rondalles de gegants e illes llunyes en que tots creyam en l'infancia», no sembla que pugui donar cap indicatiu per a la datació. Probablement, els mots «m'entrá barrejada» volen dir simplement que es barrejà, això és, que la suggestió del relat de Nieremberg s'ajuntà amb la de les rondalles fantàstiques apreses durant la infantesa.

8. Alfonso, però, no la divulgà fins molt més endavant (veg. «El Imparcial», de Madrid, de 10 desembre 1888).

De la diferencia entre lo temporal y eterno, crisol de desengaños, de l'escriptor siscentista P. Juan Eusebio Nieremberg,⁹ fou doncs, indiscutiblement, la primera font de *L'Atlàntida*. En el seu llibre segon, capítol vuitè, Verdaguer trobà una breu referència a l'enfonsament del continent atlàntic — esmentat entre molts altres exemples de violentes irrupcions del mar sobre la terra, amb els quals l'autor tracta de donar idea de la magnitud dels cataclismes que han de precedir la fi del nostre planeta —, així com la notícia d'una altra font sobre el mateix assumpte: el *Timeu* de Plató.¹⁰ El passatge de Nieremberg no diu res, en canvi, de la damnació de la raça dels atlants, ni tampoc de les gestes d'Hèrcules, temes així mateix fonamentals en el futur poema verdaguerià, el primer dels quals potser havia d'ésser fruit de la fantasia del nostre autor, mentre que el segon procediria d'aquelles «antigues cròniques de Catalunya y d'Espanya», de les quals li plaïa d'«escartear sobre tot les primeres fulles».¹¹

Amb aquesta consulta d'obres històriques, que pogué iniciar-se d'ençà que Verdaguer tingué accés a la Biblioteca Episcopal de Vic, o qui sap si ja abans, en alguna llibreria particular,¹² sembla estar relacionada una altra allusió als precedents de la seva ulterior tasca èpica. És l'anotació que figura a la coberta d'un manuscrit del *Colom*¹³ i que comença així:

«En els dies mes hermosos de ma vida, tantost despert del primer sòn de l'infantesa, saltí de la falda de ma mare, i ab dalé d'infantó demaní a mos avis, que ja la tomba xuclava, l'història de ma patria. Girant-sem riallosos, ells mostrand-me-la, me feren llegir en ses planes d'or, que l sol de mig-dia de ple iluminava. Vegí al mes gran dels

9. D'aquesta obra se'n feren diverses edicions en els segles XVII i XVIII. També assoliren molta difusió altres del mateix jesuïta, com la que fou traduïda al català amb el títol de *Practica del Catecisme Roma y Doctrina cristiana* (Barcelona 1648 i 1686).

10. Vetací el text del passatge de Nieremberg, que copio de l'edició del seu tractat, publicada a Barcelona, impremta de Maria Angela Martí, el 1766: «Con estos exemplos tan ciertos no era menester lo que escribe Platon y aprueba Tertuliano y muchos Autores de estos tiempos: Que la Isla Atlantica, que estaba en esse extendido espacio de el Oceano que cae entre España y las Indias Occidentales, y dicen era mayor parte del mundo que Africa y Assia, y estaba llena de gentes innumerables, con un horrendo terremoto y con un diluvio de un dia y una noche, en que el Cielo se deshizo en lluvias y la mar traspasó sus lindes, quedó sepultada en el Oceano, con todos sus habitantes» (pàg. 141).

11. *L'Atlàntida*, 8 (*Pròlech*).

12. ¿Hauria trobat llibres que li fessin peça a Torrents, mas d'on provenia el seu pare i amb els amos del qual seguí mantenint estreta relació la família Verdaguer? ¿Li n'hauria deixats el seu cosí-oncle, l'escriptor vigatà Joaquim Salarich? ¿Podia haver-li'n facilitats algun capellà o altre amic, de Folgueroles o de Vic?

13. Reproduïda (amb ortografia modificada) en el pròleg del volum *Colom, seguit de Tenerife* (Barcelona 1907; «Col·lecció d'Obres Pòstumes» de JACINT VERDAGUER), pàg. 8.

heroes de la Grecia deslliurar-la del monstre de tres caps. Vegí blanquejar l'espasa del Cid darrera els fills del profeta, elevar-se la creu dalt de l'Alhambra, i al pare del vencedor de Sant Quinti i l'heroe de Lepant abraçar-se am dos mons.»

En aquest text les possibles referències autobiogràfiques són de mal destriar de la part de ficció literària que probablement s'hi barreja. Certament, no fóra impossible que els avis d'En Cinto li haguessin encomanat, en els seus tendres anys, un interès per la història: mossèn Collell, tot referint-se als genitors del poeta, retreu llur «afició a llegir bons llibres de devoció y d'història».¹⁴ En la mateixa nota, a continuació del fragment transcrit, Verdagner parla d'un seu intent fallit de conèixer els escenaris de les gestes històriques; però la indicació és massa vaga perquè ens arriquem a referir-la a un fet concret de la juvenesa del poeta, com fóra la seva escapada a l'Empordà als quinze anys — altrament, també coneguda a través de vagues informacions.¹⁵

II

POSSIBLES ASSAIGS DE REDACCIÓ ANTERIORS AL MAIG DE 1865

Com ja hem vist, és ben explícita la declaració del nostre poeta sobre la considerable precedència de la seva primera visió del tema originari de *L'Atlàntida* respecte al moment inicial de la plasmació d'aquest tema en una composició de certa envergadura. Crec probable que un fet semblant s'esdevingui en el cas del poema *Colom*.

La doble elaboració èpica té una primera etapa que arriba fins a mitjans de l'any 1867, època en què l'estat de la tasca apareix ben reflectit per dos documents coetanis: les cartes de Verdagner a Manuel Milà i Fontanals i a Marià Aguiló que més avall comentaré. Les referències a aquesta fase inicial són tardanes i imprecises; tanmateix, preses en conjunt, poden donar-nos un principi d'orientació cronològica. Abans d'analitzar-les, resumiré els parers dels diversos biògrafs del nostre escriptor que amb criteri propi s'han ocupat dels orígens de la seva cabdal empresa èpica.

Mossèn Collell, en el més antic dels seus treballs verdagnerians,¹⁶ es

14. *Epístola biogràfica*, pròleg a la tercera edició de la versió francesa de *L'Atlàntida*, per JUSTÍ PEPRATX (París 1887).

15. Veg. el meu treball en premsa *Excursions i sojorns de Jacint Verdagner a les contrades pirinenques* (Barcelona 1952; «Biblioteca Verdagneriana», I), i infra, nota 26.

16. Pròleg a la versió de *L'Atlàntida*, de PEPRATX.

limita a manifestar que quan el seu amic fou premiat per primera volta als Jocs Florals (1865),

«ja portava en son cap, sempre bullent com una farga, lo pensament de *L'Atlàntida*»,

i que

«començá molt de bon'hora á assajar ses forces de noy en eix tema digne de un Hércules».

A. Busquets i Punset¹⁷ ve a situar l'inici de la redacció de *L'Atlàntida* cap al 1863, car si bé el considera posterior a la composició d'un cant sobre l'aiguat de Vic de darreries d'aquell any, remarca que el jove poeta «cur-sava encara Filosofia», etapa de la seva carrera que fineix amb el curs 1862-63.

En canvi, mossèn Joan Güell¹⁸ recorda haver sentit a dir a l'interessat que aquell començament havia tingut lloc quan ja estudiava Teologia, o sia, a partir del curs 1863-64.

Valeri Serra i Boldú¹⁹ exposa els següents punts de vista :

«Sabem que va ser estant-se a càn Tona... Sabent que va presentar l'esboç titulat *Espanya naixent* als Jocs Florals de 1868, no serà arriscat conjecturar que la primera vegada de concórrer als certàmens de la gaia festa, l'any 1865, tot lo més el devia tenir planejat, per lo mateix que s'ha dit que l'Aguiló va intentar de fer-lo desistir d'escriure el poema. De més ençà és anar a les palpentes. Assegurar, com algú ha fet, que va concebre l'idea i que en començà a escriure quelcom quan tenia onze anys, és absolutament gratuït, puix ja sabem per Mossèn Collell que al 63 va donar-se a conèixer com a versaire i que l'any 65 mostrava al Dr. Salarich els romanços que tenia escrits, mes no ens ha dit aqueix senyor metge que entre semblants romanços hi hagués poemes ni projecte d'ells.»

L. C. Viada i Lluç²⁰ suposa que la tasca de *L'Atlàntida* fou encetada vers el 1863, que poc després sofrí una interrupció d'uns dos anys, i que passats els Jocs Florals del 1866, l'autor la reprengué, tot alternant-la amb la composició de *Colom*.

Finalment, mossèn Eduard Junyent²¹ entén que el nostre poeta tenia divuit anys quan

17. *L'estudiant de Can Tona*, «Joventut», maig 1902, suplement.

18. *Vida íntima de Mosén Jacinto Verdaguer* (Barcelona 1911), 50.

19. *Biografia de Mossèn Jacinto Verdaguer* (Barcelona 1924), 76.

20. *Jacint Verdaguer als Jocs Florals de Barcelona*, ms. 2624 de la Biblioteca de Catalunya.

21. *Entorn de «L'Atlàntida»*, «Mediterráneo», núms. 9-11 (València 1945), 117.

«L'Atlàntida començava a esboçar-se en una forma imprecisa, com un relleu del Colom» ;

i afegeix que

«cap al 1865, en plena energia poemàtica i en retut deseneruament escolar que li valgué el suspens del Seminari, l'escometia de dret en els perfils de la seva estructura, amb fesomia pròpia, com una rama independent del seu tronc inicial... En 1867 ... havia abastat ja les taronges d'or del jardí de les Hespèrides en una definida redacció del poema.»

Ja he indicat que abans de l'any 1863, o sia dels primers temps de l'estada a can Tona, Verdaguer s'havia adonat que tant la tragèdia de l'Atlàntida com les gestes colombines constituïen bells temes d'epopeia. Hauria nodrit des d'aleshores el desig de cantar-los? Sabem que, de fet, encara trigà força a intentar-ho — almenys en alguna composició que més endavant merescués d'ésser recordada —, car en els seus escrits més juvenils no s'ha trobat cap al·lusió a aquells temes, i sobretot és terminant la seva afirmació d'haver començat a treballar en *L'Atlàntida* a can Tona,²² confirmada per la d'haver tingut esment de l'assumpte del poema «molts anys abans de somiar» que pogués compondre'l.²³

¿Data del començament d'aquella nova etapa de la vida del poeta, això és, de l'any 63, l'inici d'aquesta composició? No sé amb quin fonament ho creuen així Busquets i Viada, tret que aquests dos amics personals de mossèn Cinto es facin ressò d'alguna manifestació que ell els hagués fet en aquest sentit, la qual cosa, però, no aclareixen. El que realment Busquets fa asseverar a l'interessat és que abans d'emprendre la redacció del gran poema, «escrigué una obreta en vers describint *L'ayguat de Vich*». En realitat, eren sis poesies sobre aquest assumpte, segons llegim en la carta de Verdaguer a Collell tants cops citada. A propòsit d'aquestes referències, mossèn Junyent²⁴ ha subratllat la repercussió que en el punt de partença de l'empresa de *L'Atlàntida* degué exercir la impressionant visió del cataclisme produït per la revinguda del Meder, al caseriu dels carrers baixos i als afores de Vic, la nit del 7 al 8 d'octubre de 1863; i en les esmentades composicions inspirades en aquella tragèdia el docte comentarista vigatà creu poder veure uns materials aprofitats en la ulterior redacció dels cants sobre l'hecatombe còsmica que anorreà el continent atlàntic.

Aquesta redacció també es beneficià del record d'altres espectacles naturals presenciats pel nostre escriptor, als quals aquest deu referir-se en

22. *L'Atlàntida*, 8 (*Pròlech*).

23. Carta a Collell, de 30 de desembre de 1878 (veg. supra, pàg. 3).

24. *Op. cit.*, 114-16.

el mateix passatge de la carta on esmenta l'aiguat de Vic. Podem suposar que entre ells es comptaven dos episodis que trobem descrits en unes narracions autobiogràfiques verdaguerianes de cap als anys 1865 a 1868,²⁵ això és, una tempesta que arrebegà l'esporguit Cinto, encara infant (narració III), i una altra que, en els seus anys d'adolescència, es congria sobtadament damunt les colles que festejaven la nit de sant Joan (narració XI).

Sembla que Verdguer es refereix concretament al període 1863-65 quan en el pròleg de *L'Atlàntida* diu que la «falta d'experiència literaria» i l'«apartament dels grans centres» li «posaren la ploma a les mans» i li feren «pendre'l vol a la bona de Deu» en una època en què ja es sentia «poch satisfet de les cançons y corrandes» i vivia «arreconat en un mas de la Plana de Vich, sense haver vist mes terra que la que s'ovira des d'un marlet de les serralades que l'envolten, y coneixent la mar com si sols l'hagués vista pintada». Abans de l'any 1863, en efecte, no residia en un mas, sinó al seu poble de Folgueroles, i fins al maig de 1865 no conegué altres terres que les de la seva comarca²⁶ i no tingué avinentesa de veure de prop el mar.

¿Pot prestar-se també el citat passatge a una interpretació no tan concreta que permetés de referir l'allusió cronològica a un període més llarg? No hi ha potser inconvenient a suposar compatible la frase relativa al mar amb la realitat de la visió d'un mar en calma com la que hom sol tenir des de la platja de Barcelona, tan diferent de la dels emocionants espectacles marins que el mateix Verdguer havia de contemplar anys després i que havien d'inspirar-li algunes descripcions del seu poema. Però, en canvi, la limitació de l'horitzó abastat per qui sempre ha viscut reclòs en un mateix tros de terra, sí que sembla correspondre a l'etapa de la joventut del nostre poeta anterior als seus primers desplaçaments.

L'«apartament dels grans centres» a què es refereix el passatge esmentat, o, més concretament, l'aïllament en què llavors es trobava En Cinto respecte als cenacles literaris barcelonins, contribuí tal volta a l'engrescament per un tema concernent als temps primitius de la història peninsular, fet que ens semblaria menys explicable si no fos per aquella circumstància. En efecte, si per aquells anys el «fadrí de Muntanya» hagués estat més en contacte amb els escriptors renaixentistes, sembla

25. Les publico i comento en el volum corresponent d'*Escriu inèdits de Jacint Verdguer*, de propera publicació.

26. La seva matinera anada a l'Empordà abans alludida (supra, pàg. 5) devia haver estat una sortida molt fugaç, el record de la qual no el priva de referir-se, en el pròleg de *L'Atlàntida*, al seu «arreconament» a la Plana de Vic fins a una època força més tardana.

probable que hauria participat més de ple de la concepció de la nostra història que en l'obra llur prevalia, i en conseqüència hauria preferit els assumptes de la història particular de Catalunya d'ençà dels inicis de la Reconquesta i dels orígens de la independència del país. En canvi, lector assidu dels polsosos volums de la biblioteca del Palau Episcopal de Vic, la seva curiositat, pel que fa al passat de la nostra terra, s'hagué de satisfer amb les ensopides narracions de Pujades i Feliu de la Penya, i de llurs contemporanis castellans com el P. Mariana; i aquells llibres comencen amb difusos tractats sobre els temps pre-romans i sovint deixen de remarcar el caràcter fabulós de les notícies que acullen.

D'altra banda, com abans he advertit, el fet de no haver eixit mai d'una comarca de terra endins, no el priva d'imaginar arguments èpics que tinguin el mar per principal escenari. De fet, la propensió a representar-se el mar és palesa en la seva producció anterior al 1865; així, a part d'aquests poemes, en són prova les poesies *Pobre nina!*, *A ma barqueta*²⁷ i *L'anell perdut*.²⁸

Les precedents indicacions decanten a admetre la possibilitat, àdhuc la probabilitat, que ja durant el bienni precedent a la seva revelació als Jocs Florals, Verdaguer esbossés versos relatius als assumptes dels seus poemes èpics sobre Colom i l'Atlàntida. Crec però, amb Serra i Boldú, que aquella tasca no fou gaire cosa més que un primer tempteig i que l'autor encara no es devia haver decidit a acomplir-la amb continuïtat. De veritables esborranys del *Colom*, i menys de *L'Atlàntida*, llavors no en devien encara existir, per bé que els assumptes i els herois d'ambdós poemes podien ja haver captivat de temps l'atenció d'En Cinto, i alguns trets dels arguments podien començar a prendre forma en la seva fantasia i àdhuc a donar origen a algun esbós fragmentari.

Verdaguer, en la carta que adreçà a Marià Aguiló el 12 de desembre de 1867,²⁹ es plany de no haver conegut a temps el parer de l'insigne mestre Xavier Llorens:

«l'hagués vist dos anys ha, jo no aniria pel camí dels poemes que no se si poré seguir, sino per un de mes pla y de bona petja, que ell me'n ensenyá y que tal vegada'm duria a mes bona fi que l'altre».

És a dir, que si el nostre escriptor hagués estat aconsellat per Llorens ja en avinentesa del seu primer sojorn a Barcelona, el desenvolupament dels

27. *Juventutols*, 18, 108.

28. *La mellor corona*, Recull de poesies disperses de Verdaguer, aplegades per A. BUSQUETS I PUNSET i L. C. VIADA I LLUCH (Barcelona 1902), 5.

29. Veg. infra, pàg. 22.

temes colomí i atlàntic no hauria prevalgut, com de fet s'esdevingué, dins la seva tasca literària. D'això sembla inferir-se que abans dels Jocs Florals del 1865 aquell desenvolupament havia estat escàs, o potser nul.

III

DE L'ESTIU DE 1865 AL DE 1867

Que l'eufòria de Verdaguer produïda pel seu èxit als Jocs Florals afavorí la seva decisió de lliurar-se a una empresa poètica d'envergadura, i que aquesta fou des d'aleshores, o al cap de ben poc, la del *Colom-Atlàntida*, ho indiquen dues referències posteriors, prou explícites, l'una donada per Milà i Fontanals i l'altra pel mateix mossèn Cinto. En prologar el primer recull de composicions religioses verdaguerianes, o sia els *Idilis y cants místichs* (1879), Milà recorda que a partir de la gaia festa de l'any 1865 es produí un canvi immediat en l'orientació de la tasca de l'afortunat trobador de Folgueroles; fins aleshores, diu Milà, aquest s'havia dedicat a cantar principalment «les rústiques usances de la terra», però tot seguit

«volgué pujar mes amunt y ... se posá a descriure lo gran cataclisme narrat per una antiga tradició, sens cap dupte molt poètica y á que no manquen, a més a més, certes apariencies històriques».

Anys més tard, Luis Alfonso,³⁰ referint-se a una visita que anteriorment havia fet a mossèn Cinto, diu que aquest, parlant-li del mateix certamen floral, li manifestà:

«El verme premiado me animó muchísimo. Aquel triunfo me excitó a escribir *La Atlántida*.»

És probable que, alhora que aquell fet reconfortant, un de depriment repercutís en la nova orientació de la tasca literària de Verdaguer. El seu contratemps escolar de fi de curs, tan immediat al seu primer triomf públic, degué produir en ell dues successives reaccions — pròpies del seu tarannà —: indignació, despit i descoratjament de primer antuvi, i, tot seguit, represa d'energies i resolució de lliurar-se a l'execució d'una obra important que el rehabilités als ulls de les persones que havien malparlat d'ell i àdhuc davant el professor que l'havia suspès. Aquesta tasca havia d'ésser ben d'altra mena que el conreu del gènere bucòlic a què fins llavors s'havia

30. «El Imparcial» (Madrid), 10 desembre 1888.

dedicat amb preferència, però que ja no el satisfieia, i també del conreu de la poesia històrico-patriòtica que havia assajat feia poc amb vistes als Jocs Florals. Segurament devien haver arribat a orelles seves determinades crítiques i ironies de què hom l'havia fet objecte per causa precisament de la seva predilecció vers aquells dos gèneres, que aquells censors devien estimar poc apropiats per a un futur sacerdot; i en aquestes condicions devia trobar que la composició d'un poema èpic d'empenta fóra el millor camí per a assolir el seu propòsit.

Tot i que el nostre escriptor solia tenir molt punt a servir un rigorós secret, àdhuc amb els amics més íntims, respecte als seus treballs literaris en projecte o en curs d'execució, sobretot quan es tractava d'empreses ambicioses, en el cas del *Colom-Atlàntida* hagué de fer una excepció, tot comprenent que li calien assessoraments.

«Quan vaig concebre la idea de la *Atlàntida*», digué Verdaguer molts anys més endavant al capellà-custodi de la Gleba, mossèn Pere Roca,³¹ «entre les persones a les quals ho vaig consultar, i per cert eren de lletres, cap d'elles aprovà lo meu plan, i degut a que me'l reprobassen, fou motiu per a que ho emprengué amb mes energia. D. M. Aguiló, en particular, me digué que era una locura i un impossible; doncs per la mateixa rahó ho vaig pendre amb més interés.»³²

Com veiem, aquestes consultes, almenys l'adreçada a Aguiló, foren fetes de bon antuvi, probablement abans de la carta de darreries de 1867 a l'illustre mestre.

Per la mena d'escriptura, fa pensar molt en els escrits de Verdaguer dels anys 1865-66 la còpia de l'article *La isla Atlántica* conservada entre els seus papers inèdits a la Biblioteca de Catalunya. Es tracta de la versió castellana d'un treball del professor vienès F. Ungar, publicada a la revista «Museo Universal», de Madrid, el 1861.³³ A remarcar que el nostre poeta deixa de copiar el text de Plató que figura en l'article, i només posa la frase que l'introdueix: «Leemos en el Timeo»; prova que ja coneixia aquell text, i que sabia on el podria trobar quan de nou li calgués consultar-lo.

31. Aquest sacerdot anotà aquesta i altres declaracions del poeta en un escrit sobre l'estada d'aquest al santuari de la Gleba (1893-95), escrit reproduït per SERRA i BOLDÚ, *Biografía*, 155 ss.

32. *Ibid.*, 167.

33. Indubtablement, aquest treball constitueix una font del poema verdaguerià. El seu autor tracta de provar la relació entre els continents atlàntic i americà, tant respecte a llur estructura geològica com a llur vegetació, i diu que l'Atlàntida havia servit de pont entre Europa i Amèrica. Partint d'aquesta idea, Verdaguer s'imaginà tot seguit — o hi veié confirmada una concepció seva anterior — la gesta de Colom com el mitjà de què es valgué la Providència per a restablir entre el Vell i el Nou Continent la comunicació que la desaparició de l'Atlàntida havia produït en els temps primitius de la Humanitat.

Per a escriure un dels fragments conservats de l'esborrany del *Colom*, Verdaguer utilitza unes pàgines en blanc d'una publicació necrològica sobre el general Manso.³⁴ Sembla lògic que consultés aquest treball durant els primers mesos de 1866, en avinentesa de compondre la poesia *Al heroe montanyés En Joseph Manso* que li fou premiada als Jocs Florals d'aquell any. Això ens dóna una data probable de la redacció d'aquell fragment, el qual correspon a la part final de l'extens poema.

A primeries de gener de 1867 Verdaguèr escriu al seu amic Ferran Sellarès, de Barcelona,³⁵ explicant-li quina vida feia a can Tona, i li diu que durant les vacances d'estiu molts dies es passejava pels volts del mas tot llegint l'*Enceida* i la *Jerusalem alliberada*; aquelles lectures, afegeix,

«han de ser la mort de la meua musa, pus veu [aquesta musa] quant esgarrafosos son, al costat dels seus, sos dibuixos».

Sembla que aquests «dibuixos» devien ésser esbossos de poemes èpics, car l'autor remarcava especialment llur deficiència tot comparant-los amb models prestigiosos del mateix gènere, com les obres de Virgili i del Tasso; per tant, en el passatge citat ens és lícit de veure una probable allusió als esborranys del *Colom-Atlàntida* i unes vacil·lacions o tongades de desillusió — reals, o més o menys simulades — en el curs de l'execució d'una empresa per a la qual l'estudiant-poeta de can Tona comptava amb prou entusiasme i tenacitat, però encara no — com ell mateix reconeixia —³⁶ amb la suficient experiència literària.

Un altre passatge de la mateixa carta podria molt bé fer allusió a l'avançament d'aquesta empresa durant les precedents vacances de Nadal. El poeta havia «arreplegat un parell de llibres dels que fan per mi» — els dos poemes suara esmentats —, i enmig de l'hivern havia fruit d'«uns dias de cel que sembla que convidan a escriurer colcom mes que una carta»,³⁷ i que, de fet, a ell li havien «passat a mes correr», no deixant-li «cap estona desvagada». Finides les vacances, es trobava «altra vegada lligat a la cadena dels estudis, que no's trencará fins a las festas de Pasqua».

Passat un mes — 22 febrer 1867 —, adreçant-se de nou a Sellarès,³⁸ li anunciava que aquell any no presentaria res als Jocs Florals i li feia saber que, d'ençà de la festa de l'any precedent,

34. Veg. el meu estudi sobre el poema *Colom*, dins *Escrits inèdits de Verdaguer*.

35. Aquesta carta serà inserida en *Epistolari de Verdaguer*.

36. Cf. *L'Atlàntida*, 8 (*Pròlech*), i el començament de la cloenda de *Dos màrtirs de ma pàtria*.

37. Cf. uns conceptes força semblants continguts en una carta de Verdaguer a Milà i Fontanals, datable de cap al gener de 1896 (veg. infra, pàg. 32).

38. Carta inserida en *Epistolari de Verdaguer*.

«no he escrit sino mitja planeta en prosa; en vers, per una crida; y això que li dich, sino perque no s ho val, li juraria».

No sabríem prendre al peu de la lletra una afirmació tan contundent; potser el poeta es referia tan sols a composicions publicades, o publicables. El senyor Joan Torrent³⁹ remarca amb encert que «en el hecho de desmentir» — com fa Verdaguer en aquesta carta — «que esté ideando algún monumento, vemos la confirmación más categórica de que su mente está embargada enteramente por tal idea».

En el present apartat he tingut avinentesa de mencionar algunes lectures de Verdaguer relacionades amb la composició de *L'Atlàntida*. En degué fer, naturalment, moltes d'altres, com també sobre les gestes de Colom i sobre el Nou Món. La carta a Aguiló de darreries del 1867, que reproduiré més endavant, comprova que l'afany de documentar-se adequadament que caracteritza la tasca literària de Verdaguer, no deixa de manifestar-se en aquestes empreses èpiques juvenívoles. No crec que li passés desapercebut, per exemple, l'article de Braulio Foz, *La Atlántica y la América*, inserit l'any 1862 a la «Revista de Cataluña»,⁴⁰ la publicació periòdica més important que nasqué al nostre país a l'escalf del moviment literari estimulat pels primers certàmens florals.

IV

DARRERIES DEL 1867. CONSULTES A MILÀ I A AGUILÓ

El procés de l'elaboració del *Colom-Atlàntida* ens apareix de sobte força aclarit per la interessant informació continguda en la carta de Verdaguer a Milà i Fontanals en què aquell regracia a l'illustre professor d'haver-lo volgut encoratjar i aconsellar en la seva agosarada empresa i li demana encara noves orientacions sobre l'estructura i el caràcter que havia

39. En la seva biografia inèdita de Verdaguer, de la qual ha tingut la gentilesa de fer-me conèixer alguns capítols.

40. 2.ª època, pàgs. 36, 45. L'escriptor aragonès rebutjava la idea de Plató sobre la situació del continent atlàntic, el qual ell identificava amb la regió de l'Atlas. D'aquesta tesi en feia capdavanter el seu contemporani Galli, sense adonar-se que mig segle abans havia estat àmpliament exposada pel nostre Alf Bei. Verdaguer, en canvi, no segueix altres opinions que les de Plató. Remarquem, d'altra banda, que Foz relaciona amb el mite de l'«Atlàntica» el d'Amèrica. Aquest continent, segons ell, s'hauria després d'Europa i d'Àfrica i se n'hauria anat separant; és possible — diu — que en la separació hagués quedat alguna illa entremig, la qual més tard hagués estat submergida, i que hom l'hagués confosa amb l'Atlàntica.

de donar a certes parts del poema. Com ha dit Manuel de Montoliu,⁴¹ referint-se a *L'Atlàntida*,

«tot el qui vulgui parlar críticament d'aquest genial monument de la nostra literatura, haurà de tenir present el que declara el poeta en aquesta carta, sobre el pla, la gènesi i les circumstàncies que contribuïren a plasmar en el seu cervell les formes definitives de l'obra».

Així veiem que darrerament el Dr. Eduard Junyent s'ha servit d'aquest document com de peça essencial per a comentar la significació del manuscrit del Museu de Vic, en el seu recent i notable treball sobre la gestació de *L'Atlàntida*.⁴²

La carta de referència és indata, però no hi ha dubte que fou escrita vers les darreries d'estiu o a començaments de tardor del 1867. És posterior al juny, mes en què va aparèixer en fascicle la *Cançó del pros Bernat*, composició èpica de Milà,⁴³ per la qual Verdaguer el felicita, tot dient-li que havia desvetllat interès entre la gent de lletres de la seva comarca; i és anterior, almenys d'uns quants dies, a la festa de Tots-Sants, que el poeta pensa aprofitar per a baixar a Barcelona i entrevistar-se amb el destinatari.⁴⁴

Vetaçí el text íntegre d'aquest document verdaguerià, fidelment copiat del seu original, que es conserva entre els papers de Milà de la Biblioteca Menéndez Pelayo, de Santander; i ací em cal fer constar que el seu text inserit en l'*Epistolari* milanià divergeix d'aquest original no tan sols en nombrosos detalls ortogràfics, sinó àdhuc en algunes paraules, i que una d'aquestes divergències és, com ja veurem, de notòria importància.

«Mon amich y mestre estimadíssim :

Vosté ha fet, ab sas lletres, del dia d'ahí un dels més felissos que he tingut en la vida. Sols me sab greu que mel haja donat a costa dels de vosté, que no'ls haura passat gayre be llegint l'embolicat poema ab tan dolenta lletra com la meva. M'ha dit vostre que podia tirar-lo endavant; temps ha que esperava ab mal de cor aqueixa paraula, y puch dir que desde ma edat de quinze anys somiava sentir-la lo dia que veges sortida de ma ploma alguna cosa que s'ho valgues una mica; pus, tan se val que li diga, ab alabansas donadas a quatre versos meus escrits en fullas voleyantas, no he sapigut may posarhi fe.

Me diu que *l to es lo més convenient*; lo que m'agrada saber, pus tenia por d'haver pres lo de las cansons y rondallas de ma terra, que foren, y no m' reca gens, mon menjar de cada dia.

41. *Breviari crític*, «La Veu de Catalunya», 14 desembre 1929.

42. *Entorn de «L'Atlàntida»*, «Mediterráneo», núm. 9-11 (València 1945).

43. J. ROIG I ROQUÉ, *Bibliografía d'En Manuel Milà i Fontanals* (Barcelona 1913), 171.

44. L. Nicolau d'Olwer, en publicar-la en l'*Epistolari d'En M. Milà i Fontanals*, I (Barcelona 1922), 95, ja la data de l'estiu de 1867.

Moltas altres coses me diu, però'm dol que, per culpa meva, no'm puga dir colcom del argument, de qué li'n volia fer algunes preguntes, pus es, mes que altre cosa, perillós d'haverhi algun esguerro. Però, si m' vol fer lo favor de llegir, quant li vague, lo paperet que atjunt li endresso, porà enterarse'n, en lo que saber li falte, lo bastant pera acontentarme.

Veli aquí las principals preguntes que volia ferli: ¿Pren massa aixamplada'l poema en lo ters cant y ls dos altres que'l segueixen? ¿Es massa llarch l'episodi de Fayna en ells inclòs? ¿La llegenda dels Atlants, que és de mos escrits lo que mes estimo, és massa atrevida? ¿Ho és també lo soterrat a Colon dins una serra pera fer'en sortir quatre dias després y navegar en una barqueta cab a sos barcos? Aqueixas y altres cosas desitjaria saber del poema, y vosté me las dirà després de passar los ulls d'aqueix paper; mes no vull pas que m'ho escriga, pus prou mal temps li he donat ja. Per Totsans tinch un parell de dias llibres: los aprofitare pera venir a Barcelona a saber la resposta y parlar ab vostè, una estona, de poesia.

Fassa'm lo servey de dir a l Sr. Llorens que si'm dona entrada a casa seva, a ell que té anomenada del millo català, li aniria a demanar perdo d'haver pres un assumpto que no ho és gayre.⁴⁵

Per si res se li oferia, endresse a Jacinto Verdaguer, per Vich, Riudeperas; mes io manuscrit ya me l'enduré jo a llavoras, pus ara'm faria més nosa que servey.

Li dono l'enorabona pei *Pros Bernat*, de que parlàrem molt ab mos amichs d'assí dalt.

Estiga bo y mani a son amich y deixeble, q. l. m. l. b.,

J. V. »

E. Junyent⁴⁶ identifica l'original verdaguerià a què es refereix aquesta carta amb el manuscrit de *L'Atlàntida* que avui es conserva al Museu de Vic, el text del qual ha estat reproduït en facsímil en l'edició del poema publicada el 1945 sota la cura de l'esmentat erudit i de Martí de Riquer. Junyent⁴⁷ creu veure corroborada aquesta identificació per les clarícies que la carta ens dóna sobre diversos episodis del poema, els quals, segons aquelles, entén que en general concorden amb l'estructura d'alguns cants en el manuscrit vigatà; s'adona, certament, que l'allusió a Colom no hi concorda, però intenta, com veurem després, de trobar una explicació a aquesta anomalia. En conseqüència, el distingit crític conclou⁴⁸ que a l'estiu de 1867 Verdaguer ja tenia enllestida una primera redacció de *L'Atlàntida*, representada pel manuscrit de Vic.

Cal dir que àdhuc sense tenir esment d'aquest, i sens dubte sense co-

45. És a dir, d'haver triat un tema que no és gaire català.

46. *Op. cit.*, 110, 117.

47. *Ibid.*

48. *Op. cit.*, 117; veg. també el seu article *Altarriba, centro de excursiones*, dins el fascicle *Altarriba, urbanización señorial* [Vic 1947].

nèixer tampoc el text de la carta de Verdaguer a Milà, ja el 1886 Jaume Collell⁴⁹ havia fet una afirmació semblant, la qual posteriorment ha estat repetida per diversos biògrafs.

Una interessant remarca a la interpretació de mossèn Junyent ha estat formulada per un altre eminent verdaguerista, mossèn Joan Bonet:⁵⁰

«No queremos apartarnos de la afirmación tradicional de que este manuscrito fué el que mandó Verdaguer al maestro Milá, pero buscamos para nosotros la explicación de este hecho: si Milá había recibido entonces este texto de Vich que ciertamente posee los elementos principales que formaran el poema definitivo de 1877, ¿por qué Verdaguer se lamenta en la carta al maestro de que *no m'puga dir calcom del argument*, y sea preciso, para poder dialogar sobre él, mandarle un nuevo *paperet*? Las palabras *poema* y *paperet* que usa Verdaguer para designar los textos mandados al maestro Milá clavan una duda sobre la afirmación tradicional.»

Mossèn Bonet s'ha limitat a expressar aquest dubte, però jo entenc que avui podem anar força més enllà, i afirmar resoltament que, en la seva famosa carta a Milà, Verdaguer no es refereix a una redacció més o menys completa de *L'Atlàntida* com la que ens dóna el manuscrit de Vic, ans alludeix al seu poema sobre la Colombiada, del qual llavors ja devia tenir enllestida la composició de cinc cants almenys, i planejats, i en part esbossats, els altres. L'examen, que faré tot seguit, de les preguntes adreçades a Milà permet d'arribar a aquesta conclusió, la qual al seu torn ens demostra que el manuscrit de *L'Atlàntida* de Vic degué ésser presentat a l'illustre catedràtic amb posterioritat a l'estiuada del 1867, i tot plegat ens decanta a pensar que l'etapa decisiva de la composició del gran poema, la que culmina amb la redacció del text del referit manuscrit, és un xic posterior al que s'ha suposat.

La primera de les quatre preguntes, que és la menys concreta, podria, certament, haver estat formulada, almenys en part, a propòsit de qualsevol de les dues produccions: Verdaguer desitjava saber si Milà trobava massa llargs els cants tercer i següents, i, en efecte, en la llargada del tercer ambdós poemes concorden. Del manuscrit de Vic diu E. Junyent:⁵¹

«El cant tercer, denominat *Gibraltar obert*, que apareix desmesuradament extens en aquesta primera redacció, subministra quatre cants a la redacció definitiva»,

49. Pròleg a la traducció francesa de *L'Atlàntida* per PEPRATX.

50. *Vilafranca del Panadés en la vida y obra de Verdaguer* (Vilafranca del Penedès 1947), 24.

51. *Op. cit.*, 112.

això és, el IV, el V, el VI i el VIII. I que el cant tercer del *Colom* prenia semblantment força extensió, sembla palesar-ho el resum de l'argument d'aquesta obra que transcriuré en un altre treball,⁵² i alhora ve a expressar-lo el mateix Verdaguer en la segona de les seves preguntes a Milà.

Aquesta segona interrogació i les dues següents convenen perfectament a l'estructura del *Colom*, i, en canvi, de cap manera no poden correspondre al text de *L'Atlàntida* tal com el coneixem pel manuscrit de Vic. Adhuc podem dir que els episodis a què es refereixen, difícilment haurien pogut trobar lloc dins l'argument d'aquest poema.

Certament, el text de la carta que estic comentant inserit a l'*Epistolari* de Milà i Fontanals, feia relacionar la pregunta segona amb *L'Atlàntida*, ja que aquesta interrogació hi apareix formulada així :

«¿Es massa llarg l'episodi de Calpe en ells» — és a dir, en els cants tercer i següents — «inclòs?»

Però, en cotejar aquesta transcripció amb l'original verdaguerià, vaig adonar-me, amb gran sorpresa, que aquella conté una errada greu, ja que Verdaguer no escriví el mot *Calpe*, sinó el mot *Fayna*. Ell, doncs, preguntava si era «massa llarg l'episodi de Fayna». I això, és clar, capgira els termes de la qüestió. L'episodi de Faina no té res a veure amb l'argument de *L'Atlàntida*; en canvi, és fonamental en el de *Colom*, poema en què bona part de l'acció de la majoria dels cants gira entorn de les conseqüències que tingueren els infortunats amors de Faina, reina de Tenerife, amb Ruis, un dels companys de Colom.

La menció de la llegenda dels atlants en la tercera pregunta, és la primera al·lusió que sabem haver estat feta pel seu autor al que podríem anomenar l'«embrió de *L'Atlàntida*»; i evidentment fa referència a un episodi destacat, però episodi al capdavant, d'una obra molt més extensa, i no pas a una producció independent d'aquesta. La seva situació en el text de la carta, entremig de la menció de l'episodi de Faina i de la del segrestament de Colom, concorda del tot amb l'ordenació dels tres temes en el resum esmentat del poema sobre l'empresa colombina i en el manuscrit més extens d'aquest poema.⁵³ El resum, en efecte, després d'haver esmentat la troballa per Faina de la fusta amb què Ruis s'havia endinsat en el pèlag, diu que Colom, perseguint un serpent, s'aventura tot sol en les jungles de Tenerife, i que allí el diable, en figura d'un vell, se l'emmena al cim d'un turó, on «li contà l'enfonsament de l'Atlàntida y de las terras tótas de part d'alla de Lusitania». L'heroi genovès manifesta al vell

52. En l'estudi referent a *Colom*, dins *Escrits inèdits de Verdaguer*.

53. *Ibid.*

que, de terres ponentines, ell «n ha vistes d altres», és a dir, que sabia o presentia l'existència, enllà del mar, d'una Amèrica que ell volia conquerir per als enemics de Satanàs. Llavors el vell l'arrossega «a una fonda bauma sense sortida»; i allí més endavant la seva amada Beatriu, davallant del cel, havia d'anar a salvar-lo, per conduir-lo a la barqueta que l'havia de tornar als seus vaixells.

Aquesta fantasia sobre el primer viatge ultramarí de Colom motiva la quarta i darrera interrogació de la nostra carta, la qual mossèn Junyent⁵⁴ prou s'adona, com ja he indicat, que no pot referir-se a cap passatge del text de *L'Atlàntida* del manuscrit de Vic; ell, però, considera aquest fet com a

«perfectament explicable si es té en compte que, donat que en aquella època el tema de Colom formava un aspecte a part» —del general del poema, que Junyent suposa ésser la catàstrofe de l'Atlàntida—, «és de raó que es trobés redactat en una llibreta distinta de la que ha pervingut fins a nosaltres».

Sincerament haig de manifestar el meu parer contrari a aquesta explicació, d'una banda perquè al final de la carta Verdaguer parla en singular del «manuscrit» del poema comunicat a Milà, i, principalment, perquè, segons hem vist, hi ha plena concordança entre el que la carta per una banda i el manuscrit i el resum del poema *Colom* per una altra, reporten sobre aquest episodi.

En el precedent raonament hom s'haurà adonat de com ha estat útil de disposar de dos elements de judici proporcionats per l'examen dels originals i els papers inèdits del nostre escriptor. Em refereixo a la part no publicada dels esborranys del *Colom*, i a la presència de la lliçó *Fayna* en l'original de la carta, en lloc del mot *Calpe* que indègudament figura en el passatge corresponent de l'*Epistolari* milanià. Estic convençut que si mossèn Junyent, que amb tanta lucidesa ha exposat altres aspectes del procés genètic de *L'Atlàntida*, hagués pogut tenir en compte aquests elements, no hauria acceptat, com va fer, la identificació, bàsica en el seu treball, del text de *L'Atlàntida* del manuscrit de Vic amb la producció verdagueriana alludida en la lletra a Milà.

La identificació ha de fer-se, en canvi, com crec haver demostrat, amb el poema èpic que té Cristòfor Colom per principal protagonista, i la seva primera expedició al Nou Món, amb les intrigues del diable per a fer-la fracassar, per assumpte del seu argument, que l'autor enriqueix amb nombroses descripcions de paisatges i amb narracions d'interès particular, entre les quals devia destacar la relativa a la fabulosa tragèdia de l'Atlàn-

54. *Op. cit.*, III.

tida. A fi de l'estiuada del 1867 l'obra devia ésser encara incompleta. Del que notifica Verdaguer a Milà, sembla desprendre's que la part lliurada a aquest per a examinar constava de cinc cants pel cap baix, els tres darrers força allargassats.

Milà i Fontanals degué restar ben impressionat respecte al to del poema, i així ho declarà a l'autor en una extensa carta que malauradament, segons les meves notícies, no s'ha conservat. En aquesta lletra devia fer-li una sèrie d'observacions — «moltes altres coses me diu», escriu Verdaguer —, les quals suposo que devien afectar principalment al llenguatge i a altres qüestions de forma. Però el jove poeta, que experimentà una gran alegria en llegir la carta de Milà, i se'n sentí molt afalagat i encoratjat, hauria volgut ésser aconsellat també sobre l'argument, particularment sobre alguns punts relatius a l'estructura de l'obra. Constant-li que Milà havia llegit detingudament l'original, comprenia que de l'omissió d'aquelles orientacions en la carta, ell mateix en devia tenir la culpa, per no haver manifestat prou clarament al mestre quins aclariments desitjava i no haver-li fet conèixer l'argument amb prou completesa. Crec que això darrer devia ésser l'objecte del «paperet» que li adjuntava, el qual s'ha de suposar perdut; Verdaguer hi devia resumir el contingut dels cants o parts del poema encara no redactats, però l'acció dels quals tenia ja pensada. Els altres extrems que principalment li interessava de consultar consten, com ja hem vist, en el text de la carta.

Suara hem tingut avinentesa de comprovar el perfecte acord entre les clarícies fornides per aquesta epístola sobre l'argument del poema colombí, i el contingut del resum d'aquest, diversos cops esmentat; el mateix podríem dir respecte als esborranys conservats del text del poema. Això em fa pensar que resum i esborranys reflecteixen bastant fidelment l'estat de la composició de l'obra a mitjans de l'any 1867. En un altre treball, que confio de fer aparèixer abans de gaire, s'inseriran la descripció i el text complet dels manuscrits d'aquests esborranys i del resum; ací em limitaré a donar breu notícia de l'extensió de la part del poema que hi ha enclosa.

Aquests manuscrits permeten de fer-nos càrrec de l'argument de més de la meitat de l'obra. En el resum el text d'aquesta és repartit en cants; però en la numeració d'aquests cants l'autor es descompta, car del tercer passa al cinquè; el darrer és l'encapçalat amb el número 6. Però potser els cants realment són sis, potser àdhuc set, perquè els que porten els números 3 i 6 són molt més llargs que els altres, i possiblement la matèria del cant quart és compresa dins el tercer (el número 4 hauria estat omès vers la meitat d'aquest, qui sap si allí on comença la menció de l'enfonsament de l'Atlàntida), i la matèria del setè ho fóra dins el sisè.

Els esborranys desenrotllen bona part de l'argument de cada un dels

cants que figuren en el resum, i a més a més unes quantes escenes posteriors, alguna de les quals deu pertànyer a les darreries de l'obra. En el text alternen els fragments versificats i els fragments en prosa: aquells, escrits sense separar les ratlles, a tall de prosa, i aquests, esbossats com a primer esquema per a la redacció dels versos.

Malauradament no he trobat rastre del manuscrit examinat per Milà i objecte de la famosa carta, i també és de doldre que la narració de la «llegenda dels Atlants» que formava part del poema, no aparegui en els esborranys conservats d'aquest; fet, aquest darrer, naturalment ben comprensible, ja que aquella narració devia ésser segregada de la resta de l'original en avinentesa de les seves refoses ulteriors, les quals, tot desenvolupant-la considerablement, la convertiren en un text a part. Mentrestant, però, era esmentada per la carta de Verdager a Milà i pel resum de l'argument i un esborrany del *Colom* com un episodi d'aquest poema; episodi realment destacat, més que per la seva extensió, la qual no devia passar gaire de la meitat d'un cant — ja que el cant que l'encloïa narrava encara molts d'altres fets —, pel seu interès i la seva originalitat, talment que l'autor arriba a dir a Milà que de tots els seus escrits — llavors ja prou nombrosos —, aquest era el que més el satisfieia. Temia, però, que no fos «massa atrevit» — possiblement perquè el tema de l'incest hi era ja fonamental —, i tingué interès a conèixer el judici de Milà sobre aquest punt.

Ara caldrà que ens preguntem si aquesta narració, relativament curta, enclosa en un dels cants del poema colombí, era l'única que el tema atlàntic havia inspirat fins aleshores a Verdager, o bé si aquest ja havia desenrotllat el mateix tema en una altra versió més àmplia, la qual romangués independent del *Colom-Atlàntida*, això és, del poema a mig compondre presentat a Milà.

Aquesta segona hipòtesi no em sembla gens probable. Em costaria de creure que si el 1867 hagués existit aquella versió més desenvolupada, les extenses cartes de Verdager a Milà i a Aguiló no ho haguessin reflectit. I especialment sembla lògic que no ho silenciessin si atenem que la «llegenda dels Atlants» alludida en el primer d'aquells documents, era la composició pròpia més reeixida als ulls del jove poeta, i és natural que una altra, de pla més ambiciós, que ell hagués produït sobre el mateix assumpte, li hauria inspirat tanta o encara més gran estima, i semblantment, per tant, l'hauria punyit el desig de millorar-la, i no és probable que desaprofités l'ocasió de sotmetre-la al judici de tan entesos mestres. De la mateixa absència del text de l'episodi de l'Atlàntida en els esborranys del *Colom*, podria potser inferir-se un indici — lleu, certament — de la no existència d'una versió més completa del tema: probablement d'aquesta altra haurien partit

les ulteriors refoses de l'obra, i no hauria calgut desglossar dels citats esborranys la narració abreujada que en formava part.

La consulta feta a Milà sembla marcar l'assoliment del terme d'una etapa en la composició del poema verdaguerià sobre la Colombiada. La tasca feta era en principi aprovada pel mestre, que animava l'agosarat autor a «tirar endavant». ⁵⁵ El primer grup de cants, que ben bé devien constituir la meitat de l'obra i comprendre tota la part de l'argument anterior a l'arribada de l'expedició a la promesa terra d'Amèrica, estaven ja esbossats, i només calia perfeccionar certs aspectes de llur disposició i polir-ne l'estil. Havia de seguir l'execució dels altres cants, que narrarien els fets dels expedicionaris dins l'escenari antillà, i finalment el retorn de les naus a Espanya.

Per a aquesta nova fase el poeta volia trobar la inspiració necessària dins un to poètic adequat i dins el marc d'una visió escaient de l'exòtic país descobert per Colom. Recercava amb afany les fonts apropiades, i s'arribà a convèncer que, en bona part, aquestes no li serien assequibles de Vic estant. Això entrebancava la prossecució de la seva empresa, i en aquella situació acudí a Marià Aguiló en demanda d'informació i de guiatge. Ho féu per mitjà d'una interessant epístola datada el 12 de desembre del mateix any 67, la qual em sembla oportú de transcriure sencera, més que més essent inèdita. ⁵⁶

«Carissim amich y senyor meu : densa que'ns vegerem per las festas de Totsans, no faig mes que regirar y cercar llibres que parlin d'America y en especial de las islas de Sant Domingo y Sanç Salvador. He seguit la biblioteca del Senyor Bisbe y algunas de las millors llibrerias particulars, pero no n'he quedat gayre satisfet. Sobre l'istoria primitiva y religions d'America en general ne trobo lo que havia de menester, mes sobre la geografia y costums y creyensas dels abitants de las damunt anomenadas islas, mes que per satisferme, n'he trobat pera ferme agafar set. De manera que no puch arrodonir en la fantasia cap figura, ni puch estendrer un quadro ahont posarla. Sapigues ⁵⁷ que no s'hagues escrit altre cosa sobre lo mateix, tiraria, ab las noticias que tinch, avant la historia ; pero com es ben segur que seran las menos, ho suspench tot, pus sa com lla ho esqueixaria quant ne trovaria d'altras. No's pensi vosté que pateixi poch ni gayre en aqueix estat ; m'han vingut pensa-

55. Aquest assessorament per part de Milà degué continuar amb ocasió de la visita que Verdguer li féu per Tots Sants. Que realment el poeta anà aquells dies a Barcelona, com havia anunciat al mestre en la seva carta, ho indica la que pel desembre escriví a Aguiló, en la qual parla de l'entrevista que llavors tingué amb Xavier Llorens.

56. No he pogut trobar, ara com ara, l'original d'aquesta carta, que Alfons Par transcriví en una comunicació a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. El text que en dono prové de la còpia de Par, a través de la que en féu L. C. Viada i Lluch en el seu treball abans citat (supra, nota 20).

57. És a dir, si jo sabés.

ments encisadors, bellesas d'argument que, si fossan d'un altre, gosaria calificar d'hermosissimas; he cregut sentir los remors dels boscos verges d'America; afins, en estonas d'inspiració, son geni ha deixat veurerse, almens a mi m'ho semblava, entre las branques del desmay de la fontana; mes com no tenia res o ben poca cosa en que assentarho, tot ha volat, y si res me queda en la fantasia, es sols pera donarli torment.

Ab aixó'm so determinat de demanar a vosté si en la biblioteca que está a sa direcció hi havia res de que'm pogués aprofitar, y de venir a copiarho, si hi fora, per las vinentas festas de Nadal, ja fos sobre'ls personatges anteriors o contemporaneos a Colom, sobre las menas d'auccells y arbres, sobre religió y estranyesas de la terra. Lo senyor Llorens, que, segons diuhen, sab tan de geografia com se pot saber, tal vegada tindria o sabria rastre d'algun llibre que parlás de la d'aqueixas islas, y jo poria copiar lo que m'agradás, o comprarlo si ell no'l tenia, suposant, en lo primer cas, que per amor de vosté me'l deixás veurer, pues jo ni'n so mereixedor ni'm gosaria presentar a demanarli. Massa atreuit vaig ser d'anar a visitarho l'altre dia, jo, pobre estudiant de Vich, al mestre y guia de tot lo jovent de Catalunya! Me recorda que no sapiguí dirli sino unas pocas paraulas mal ditas, y que vaig quedar acorregut al davant seu com no tenia recort d'haverme trobat altra vegada. No'm recordo lo que li volia demanar sobre un punt de geografia, y, si li doní gracias pels bons concells y perfertas, las millors que sem han fet, fou fredament, a la manera montanyesa, no perque no volgués dárllashi millor, sino perque mos pares no m'en ensenyaren d'altre. Pero m'aconsolo d'aixo pensant que ell s'haurá fet carrech de que so criat al cam, y a través de mas fredas paraulas y exterior haurá vist ma bona voluntat y agrahiment. Ab tot, jo l'hagués vist dos anys ha, jo no aniria pel camí dels poemas, que no se si poré seguir, sino per un altre de mes pla y de bona petja, que ell me'n ensenyá y que tal vegada'm duria a mes bona fi que l'altre.

Donchs, si hi ha res de lo que li deya, a la biblio[te]ca, que s'ho valga, pus d'altra manera no baixaria, fasimho saber com mes haviat li vingués mes be, millor; encara que de dotze o tretze dias no'm puch mourer, y en aqueix cas poria estalviarse vosté l'enviar-me'l manuscrit.

Saludi de part meva als senyors Milá y Llorens, si li ve be, y a Masferrer que li doni recados.

B. s. m.

Jacinto Verdaguier.»

Després del document epistolàr que acabo de transcriure, ni en els escrits i en la documentació verdaguierians, ni enlloc més, no he sabut trobar cap referència a la continuació del poema sobre la Colombiada. Tot fa suposar que a partir de la hivernada de 1867-68 la composició restà paralitzada, i el poeta ja no havia de recomençar-la fins un quart de segle més tard. La tardana i feble represa⁵⁸ no pot ésser estudiada en el present

58. Editada pòstumament, l'any 1907, dins la «Col·lecció d'Obres Pòstumes» de Verdaguier, a cura de J[OSEP] P[IOAN], i estudiada per aquest en el pròleg de l'edició, i recentment per PERE BOHIGAS, *Colom, darrer episodi del somni atlàntic de Verdaguier*, «Mediterráneo», núm. 9-11 (València 1945), 74 ss.

treball; ací tan sols esmentaré la coincidència del seu títol amb el que he adoptat per a la versió juvenívola, per la qual cosa em decantaria a enunciar aquell en aquesta forma: *Colom (versió tardana)*.

Una raó de l'estroncament citat pot ésser la mateixa que hem vist insinuada per Verdaguer a Aguiló: el seu desig d'adquirir prèviament una coneixença més precisa sobre la geografia, l'etnografia i la història natural de les Antilles. Potser, a més d'això, s'esdevingué que Aguiló li hauria mostrat, en les entrevistes que devien tenir pels volts de Nadal, noves fonts per a l'estudi del tema atlàntic, les quals haurien acrescut l'interès que per ell sentia el nostre poeta des de la seva adolescència. Qui sap si fou Milà i Fontanals qui en aquella avinentesa li aconsellà que desenvolupés «la llegenda dels Atlants» amb preferència a altres arguments èpics. També crec enraonat aquest comentari que apareix en el llibre — encara inèdit — de Joan Torrent, per bé que referit a una etapa anterior del procés que estudiem:

«En las hazañas de Hércules y en el supremo episodio geológico de la Atlántida el poeta se encontrará finalmente a sí mismo. Es incuestionable que a la agitación interior y a la fantasía sobreexcitada por los relatos del fin del mundo del P. Nieremberg, por el espectáculo genésico de Sabasona y el desbordamiento del Meder, responde mejor Hércules que Colón; la hecatombe del continente maldito que se hizo reo de la justicia de Dios, mejor que el descubrimiento y toma de posesión pacífica, sin lucha ni desencadenamiento de fuerzas heroicas, del Nuevo Mundo.»

El cert és que d'ençà del moment referit, l'absència d'indicis sobre la prossecució de l'empresa del *Colom* contrasta amb la relativa freqüència de noves informacions sobre els progressos de *L'Atlàntida*.

Considero, en efecte, l'any 1868 com el decisiu de la gènesi d'aquesta creació poètica que havia de donar a Jacint Verdaguer un lloc preeminent dins la moderna literatura catalana, i a aquesta un prestigi fins llavors no aconseguit pels millors esforços renaixentistes. Des d'aquella anyada, per tant, entrem de ple en el procés d'elaboració de *L'Atlàntida* com a producció independent i com a empresa de màxima ambició en els designis del seu genial autor; però abans d'acomiar-nos del fallit assaig de composició d'una epopeia sobre les gestes de Colom, recordem, amb Josep Pijoan,⁵⁹ que una

«rama esbarriada [d'aquesta epopeia] deixà caure aglans de bona llei en terra fèrtil, les quals, creixent, creixent, foren les soques venerables que avui constitueixen els dotze cants de *L'Atlàntida*».

59. *Colom, seguit de Tenerife*, 9 (Pròleg).

Aquella «terra fertil» ho era en bona part gràcies al previ conreu practicat amb aquell assaig, el qual havia constituït un llarg i profitós aprenentatge per a l'altre més afortunat poema.

La nova mudança dels seus plans literaris ens palesa un cop més la viva i conscient aspiració del jove escriptor a superar-se en la seva tasca. Aquesta exigència amb el propi treball comportava una ambició literària poc comuna entre els escriptors catalans de l'època, a la majoria dels quals haurien satisfet plenament unes lloances com les que Verdaguer havia vist repetidament tributades per la premsa de Vic i de Barcelona a les seves primeres publicacions i als seus primers èxits en els certàmens florals. Ell, en canvi, confessà a Milà i Fontanals que en els elogis estampats en «fullas voleyantas» no havia «sapigut may posarhi fe»; i que això no ho deia simplement per modèstia, sembla indicar-ho — per bé que al mateix temps no deixava de influir-hi l'actitud que li calia adoptar com a seminarista — la seva renúncia a seguir concorrent als Jocs Florals (1867), quan precisament podia esperar-se de guanyar-hi aviat les joies ordinàries que confeixen el cobèjat mestratge en gai saber.

V

L'ANY 1868. «L'ESpanyA NAIXENT»

Dins la nova fase de l'empresa de *L'Atlàntida* podem referir a l'any 1868 dues embranzides, anterior l'una i posterior l'altra als Jocs Florals.

Des de començaments d'hivern hom podia preveure que aquell any el certamen barceloní tindria una significació especial. Víctor Balaguer, el seu president, s'esforçà a donar-li un relleu extraordinari, i, de fet, la celebració constituí un triomf indiscutible per a l'inquiet polític i home de lletres, sens dubte el més gloriós episodi de la seva vida literària.⁶⁰ Recentment tornat de l'exili, on havia viscut en constant relació amb els felibres de Provença, es proposà que la presència dels més il·lustres d'aquests realcés la gaia festa, i que també hi assistissin els millors poetes de Va-

60. JOSEP ROCA I ROCA (signant «R.») escriu en «Lo Gay Saber» de 15 de maig de 1868: «Enguany, mes que bonica, ha sigut la festa arrebatadora... Hi havia quelcom que cridava l'atenció, no ja tant sols dels que cultivan la dolça parla, sino fins de las personas indiferents en llyutas literarias. Las targetas de convit eran buscadas ab afany per tothom.. Jamay havíam vist brollar tant entusiasme dels cors verament catalans, com tampoch hem vist jamay la festa floral tant animada... La presencia de personas tant autorisadas mogueè lo desig de tothom qui sent bullir en son cor sanch catalana, y feu que assistissen á la festa tots los poetas y escriptors de Catalunya.»

lència i de Mallorca, així com una brillant representació de les lletres castellanés. En honor del egregis hostes s'havien de celebrar, després de la sessió dels Jocs, diversos actes literaris i de germanor. No és, doncs, estrany que el nostre «fadrí de Muntanya» s'illusionés de debò amb la perspectiva d'assolir un nou triomf en la festa solemníssima que s'anunciava, i no res menys degué pressentir que aquesta li proporcionaria l'amistat de Mistral,⁶¹ com l'assistència a certàmens anteriors li havia valgut la de Milà i la d'Aguiló. Aquell any ell havia estat nomenat mantenedor suplent, i per al cas probable de no haver d'entrar en funcions, es disposà a presentar una composició que s'ho valgués, i es comprèn que aquesta fos la seva predilecta «llegenda dels Atlants».

Cal suposar que aquella temporada, sobretot durant les vacances de Pasqua, Verdaguer s'esforçà a perfeccionar l'estructura i la forma de l'original producció èpica, tot adaptant-la, en la seva totalitat o en les parts més reeixides, a la destinació que en aquella avinentesa li donava. La presentà al Consistori amb el títol de *L'Espanya naixent*.

Devem principalment a Jaume Collell la informació — mañauradament curta i poc precisa — que posseïm sobre aquest interessant episodi de la gestació de *L'Atlantida*. El gran amic i confident del nostre poeta, en els seus escrits sobre la vida i l'obra d'aquest parla diversos cops de *L'Espanya naixent*. Recolliré ara totes les clarícies que en dóna. Respecte al caràcter i al contingut de la composició, diu que es tracta d'«un cant epich... que venia a ser l'embrionari protoplasma» de *L'Atlantida*,⁶² el seu «embrió»⁶³ o «especie d'esbòç», i afegeix que era «un cant en alexandrins».⁶⁴ En totes les al·lusions que fa a *L'Espanya naixent*, la designa amb aquest títol, i parla del seu fracàs en el certamen i de la contrarietat que aquell incident comportà a l'interessat:⁶⁵ «Aquell Consistori ni feu menció de l'obra»⁶⁶; «al conèixer el veredicté, desde Barcelona li vaig escriure [a Verdaguer]

61. De temps, Verdaguer era devot admirador del patriarca de la renaixença occitana, i la lectura de la *Mireio* d'aquest li havia suggerit la composició dels seus *Amors d'En Jordi y Na Guideta*.

62. Pròleg a la versió de *L'Atlantida*, de PEPRATX.

63. *Carteig*, 7 (*Prólech*).

64. *Del meu fadrinatge* (Vic 1920; «Biblioteca d'Autors Vigatans», XV), 88. En l'article *Mistral y Verdaguer*, «Gazeta de Vich», 22 juny 1930, diu també que era «una llarga composició en versos alexandrins».

65. A propòsit del disgust del seu amic, Collell refereix aquesta facècia: «Al moment que jo anava a entrar a l'estació [de Barcelona], vaig trobar a n'en Cinto que's rentava la cara en l'abeurador que hi havia prop de la Aduana. Bon dia va, bon dia ve, y: — A hont vols anar? — li diguí. — A donar unes quantes garrotades a n'en Balaguer—. Ell duya son bastó y cubria son cap ab la barretina. — D'aixó de les bastonades ja'n parlarem després; ara entrem a pendre xocolate aquí al Rech—. ... Segur de que li passaria prompte el mal humor, lo vaig acompanyar de dret a casa l'Aguiló» (*Del meu fadrinatge*, 89; cf. *Mistral y Verdaguer*, l. c.).

66. Pròleg a la versió de *L'Atlantida*, de PEPRATX.

una carta per consolarlo»;⁶⁷ «al preguntar-ne discretament a Miquel y Badia,⁶⁸ me digué que'ls Mantenedors per unanimitat havian votat en contra».⁶⁹ Com a causes de l'adversa votació, Collell assenyala aquestes dues: que alguns versos de la composició presentada eren durs, i que els mantenedors, «atragats ab la vinguda dels personatges forasters, no tindrían calma per enterarse de aquell cartipás atapahit de versos».⁷⁰

V. Serra i Boldú recull unes manifestacions de mossèn Cinto relatives a la presentació d'un primitiu poema sobre l'Atlàntida als Jocs Florals,⁷¹ el qual restà sense premi. Malauradament no contenen cap precisió sobre el seu caràcter, i àdhuc no n'esmenten el títol; així i tot, ens donen una confirmació del fet essencial que Collell reporta.

No havent-se trobat cap rastre de *L'Espanya naixent* en la documentació dels Jocs Florals conservada a l'Arxiu Històric de la Ciutat, de Barcelona,⁷² tots els comentaris sobre el que podria haver estat aquella composició èpica verdagueriana han de girar entorn de les clarícies facilitades per mossèn Collell que acabo de retreure. Judicant doncs segons aquestes, és raonable de pensar que *L'Espanya naixent*, més que un cant extret d'una redacció més desenvolupada de *L'Atlàntida*, o que una part de l'argument de tal redacció, devia comprendre, condensats tal volta en una extensió no major que la d'un cant, tots els episodis essencials del nucli central del poema. A aquest mateix concepte sembla menar-nos una altra consideració: ni el tema de la desaparició del continent atlàntic, ni el del seu heretatge recollit per Espanya, devien mancar en *L'Espanya naixent*, car sense el primer aquesta no hauria estat considerada per Collell com a embrió de *L'Atlàntida*, i sense el segon, el seu títol no fóra justificat;⁷³ i ja sabem que aquests dos temes fonamentals determinen l'estructura bàsica de *L'Atlàntida*.

D'altra banda, no sembla que *L'Espanya naixent* pugui ésser identificada amb el text del manuscrit del Museu de Vic. Suposant que aquest

67. *Del meu fadrinatge*, 88.

68. Francesc Miquel i Badia, secretari aquell any del Consistori, diu en la memòria del certamen que en totes les votacions dels premis hi hagué unanimitat (*Jocs Florals de Barcelona en 1868*, pàg. 47).

69. *Mistral y Verdguer*, loc. cit.

70. *Ibid.*, i *Del meu fadrinatge*, 88.

71. Veg. infra, pàg. 29.

72. JUNYENT, *Entorn de «L'Atlàntida»*, 107. «Verdguer degué retirar [el manuscrit], suposa l'autor de l'article, «puix que per ell representaria una recopilació d'anteriors libretes que, donats els mètodes de trascolament continuat emprats pel poeta, li podia fer falta per a les ulteriors elaboracions que encara li calia arriscar abans de donar l'obra per acabada».

73. Recordem que al començament del cant I de la redacció definitiva de *L'Atlàntida*, Verdguer empra el mateix títol com a epígraf del passatge on és evocat aquest heretatge.

existia abans del 1868, mossèn Junyent creu probable aquesta identitat; ja hem vist, però, que aquell manuscrit deu ésser més tardà. A més, convé tenir present que Collell ens parla d'«un cant», en singular; expressió certament vaga, però que, amb tot, ens pot fer pensar en una extensió menor que la de la redacció publicada per mossèn Junyent. Esmentaré encara un altre indicatiu:

«Un dematí [Verdaguer] me tragué del llit per llegirmel» — el text de *L'Espanya naixent* — «y remétrel tot seguit a la Secretaría dels Jochs»:

si aquests mots de Jaume Collell⁷⁴ es refereixen, com es possible, a una llegida ràpida, en una sola sessió, aquest temps sembla insuficient per a un text de l'amplitud que pren el del manuscrit vigatà.

Un dels passatges de mossèn Collell suara citats ens informa de l'adopció del metre alexandrí en *L'Espanya naixent*, composició que en això concordava amb els versos del manuscrit de Vic. No sabem res sobre la forma mètrica de la narració referent als atlants enclosa en el poema *Colom*; els fragments conservats d'aquest no són en alexandrins, sinó en decasíl·labs, però res no priva que *L'Espanya naixent* i el text de Vic puguin tenir per comú antecedent, quant a la forma mètrica, aquella narració. Ignorem, però, si era aquesta la primitiva versió alludida per Verdaguer quan, escrivint al seu traductor castellà Francisco Díaz Carmona el 27 de setembre de 1883,⁷⁵ recordava que en metre alexandrí

«había vaciado yo allá en mis primeras mocedades la leyenda que fué como el embrión y, quizás mejor, sumario de mi poema».

Ultra aquestes primeres versions de *L'Atlàntida*, una altra composició juvenívola verdagueriana és totalment composta en alexandrins: el text primitiu — inèdit — de la peça que titula *Invocació dels records d'infantesa*,⁷⁶ a més, són de tretze síl·labes els versos tercers i setens de les estrofes mistralianes dels *Amors d'En Jordi y Na Guideta*, i els primers, tercers i quarts de les estrofes d'*Al heroe montanyés En Joseph Manso*.⁷⁷

Deuen ésser d'aquesta etapa, o de les immediatament precedent o següent, uns esborranys en prosa de dos episodis de *L'Atlàntida*, que donaré a conèixer en un altre lloc.⁷⁸ Un d'aquests episodis és el de l'incendi del Pirineu i la mort de Pirene; l'altre es refereix a la mort del drac del

74. *Del meu fadrinatge*, 88.

75. Publicada per aquest traductor en el pròleg a la seva versió (Madrid 1884), pàg. LIII.

76. La publico i comento en *Escrips inèdits de Verdaguer*.

77. *Jochs Florals de Barcelona en 1866*, pàg. 83.

78. *Escrips inèdits de Verdaguer*.

jardí de les Hespèrides i a la lluita d'Hèrcules amb els atlants. No és aquest l'únic cas, en els originals verdaguerians, d'una primera versió en prosa que serveixi de punt de partida per a la ulterior redacció del mateix assumpte en vers; en els esborranys de *Colom*, per exemple, són nombrosos els passatges en prosa destinats a ésser ulteriorment versificats.

Clouré aquesta secció amb la menció d'unes anècdotes que hom sentí contar a l'interessat o a algun dels seus familiars o amics de juvenesa, les quals, naturalment, fan de mal datar; sobre llur autenticitat i llurs detalls, tampoc no sabia com pronunciar-me. Segons A. Busquets i Punset,⁷⁹ En Cinto anava de vegades al turonell del cementiri de Vic, i allí,

«assegut en una pedrassa, de cara al Montseny y al Collsacabra, obria el preuhat manuscrit de *L'Atlantida*, trevallanthi fins que'l sobtava l'hora d'anar a estudi»;

en una d'aquestes escapades perdé el manuscrit, però sortosament un company seu el trobà i va tornar-li. També reporta Busquets⁸⁰ que el nostre poeta, per tal d'inspirar-se per a la descripció de l'incendi del Pirineu continguda en el cant I del poema,

«una nit tempestuosa s'encaaminà als rocaters de Sabassona, dessota l'històrich castell... y allà, entre aquella revellida boscuria... apilotà fexines en renglera llarga, enfaxant un bon troç de bosch, y quan la tempesta era al fort, quan los llamps creuaven l'espai prenyat d'espessa bromada, y'ls trons percutien enllà d'enllà cap a la conca del esverat Ter, se despullà ben nú, y, ab una falla de vent que engrapava ab nervuda mà, calà foch als dos caps d'aquella serp de llenya, y saltava aquelles timberes y fragositats, crexent doblement lo fantasma de ses visions dantesques y homèriques».

Sembla d'època anterior a la d'aquestes anècdotes, la de l'aposta amb altres fadrins per a travessar un rostoll corrent a peu nu, gràcies a la qual En Cinto guanyà un duro amb el qual es comprà una *Odissea*.⁸¹ No cal dir que la lectura del vell Homer havia d'ésser beneficiosa per a les seves concepcions èpiques.

79. *L'estudiant de ca'n Tona*.

80. Pròleg a *La mellor corona*, pàg. xx.

81. *Ibid.*

VI

L'ESTIUADA DEL 1868 I EL CURS SEGÜENT
EL MANUSCRIT DE VIC

La decepció que sofrí el poeta de Folgueroles en saber que el Consistori no li havia premiat *L'Espanya naixent*, quedà compensada per la joia que experimentà en ésser presentat a Mistral i sobretot per la simpatia amb què aquest va acollir-lo i per les significatives paraules amb què va predir la seva futura glòria.⁸² Un altra compensació sembla haver estat que aquells dies, o ben poc després, el savi Milà i Fontanals l'encoratgés a continuar la tasca de *L'Atlàntida* a desgrat del contratemps sofert.

Vetací com Valeri Serra⁸³ recull les declaracions que sobre aquesta nova intervenció del mestre va fer-li el propi poeta :

«Un parer seu» — això és, de Milà — «pesava en tothom, i sobretot en mi, per la seva valua, de tal manera que quan vaig escriure *L'Atlàntida*, i no van premiar-me-la als Jocs Florals, com jo estava encarinyat amb la idea i argument del poema, vaig dir-me que calia sentir a D. Manel, i que si ell me deia que la arreconés, devia fer-ho, però que si m'esperonava, ja no volia mellor padrí. L'aní a trovar, i al dir-li que desitjava'l seu judici sobre un poema que havia tirat als Jocs Florals, que tractava del enfonzament de l'Atlàntic, me digué'l venerable Milà que puix se tractava de una obra d'empenta, precisava fer bé les coses,

82. Veg. COLLELL, pròleg a la versió de *L'Atlàntida* de Pepratx, i l'article *Mistral y Verdaguer* abans citat; veg., també, la carta de Mistral a Verdaguer, inserida en les edicions de *L'Atlàntida*, a continuació del pròleg. Pel fet de provenir d'un testimoni presencial i haver estat poc o gens remarcada pels verdagueristes, reproduiré ací la narració que Francesc Romaní i Puigdenoles (dins la revista «Montserrat», juny-juliol 1920) féu d'aquella memorable entrevista: «Esdevingué que a la festa dels Jochs Florals hi assistí lo gran poeta Mistral, acompanyat d'altres ilustres de Provença. La presència a l'Ateneu de tan insignes hostes omplia la casa de concurrents y devots de les lletres patries; jo era un de ells. En la sala de aquella casa hi comparegué cap al tart l'Aguiló acompanyant al novell poeta, per ferne presentació a Mistral, qui ansiava conexer-lo. L'estudiant Verdaguer, al ésser presentat, anava ab la barretina doblegada sobre del bras á tall de pagés, lo cap inclinat y los ulls plens de modestia... Al veurelo, Mistral se redressá, se revestí de certa solemnitat, y ab to profétich li doná ab la ma estesa un cop al front, dientli: "Alça aquest front destinat a dar jorns de gloria a ta patria". Tots los qui presenciarem l'acte, nos sentírem viuament impressionats; al nostre bon amich Aguiló li espurnejaven los ulls de goig.» Sense negar que fos el gran renaixentista mallorquí qui promogué aquella presentació, sembla que en realitat va fer-la Víctor Balaguer; en una carta adreçada a aquest anys més tard (22 juny 1881) — conservada a la Biblioteca-Museu Balaguer, de Vilanova —, Verdaguer li recordava «lo dia en que V. se digná presertarme al gran poeta Mistral y al príncep Bona-parté».

83. *Mossèn Jacinto Verdaguer: Recorts dels set anys darrers de sa vida* (Bellpuig [1915]), 86.

per lo que'm convidà que anés aquelles vagacions a passar un parell de dies a Vilafranca per a estudiar lo poema. Amb lo manuscrit sota'l braç vaig anar a Vilafranca, i en Milà va llegir-lo de primer, i després lo llegirem tots dos, comentant i anotant jo les observacions que ell me feia, atinades com sempre; i aixís es que sortí definitivament *L'Atlàntida* amb la sabia dita den Milà i Fontanals.»

Fetes a una trentena d'anys de distància de l'episodi a què es refeixen, i encara recollides per altri — per bé que es tracti del més puntual dels biògrafs de Verdaguer —, aquestes manifestacions poden contenir inexactituds de detall — no és cert, per exemple, que en aquella avinentesa Verdaguer parlés per primer cop a Milà de la seva composició sobre l'Atlàntida. L'essencial d'elles semblen ésser aquests dos fets: l'interès del nostre poeta a arrodonir la seva producció després d'haver-la presentada sense èxit al certamen floral, i l'estímul que aquest interès trobà en l'actitud encoratjadora de Milà, sobretot per l'oferta d'assessorament que aquest li féu.

La primera anada de Verdaguer a Vilafranca tingué o no tingué lloc precisament aquell any; però fa de bon suposar que durant les vacances ell devia treballar activament en la redacció del poema, per tal de mostrar-lo més endreçat i complet a Milà, o bé aprofitant-hi ja els consells d'aquest. M'imagino que s'escauria en aquella estiuada una de les etapes més actives de l'elaboració de *L'Atlàntida*, i no m'estranyaria que datés d'aleshores la confecció del manuscrit de Vic.

Abans he dit que la carta de Verdaguer a Milà de l'estiu de 1867 probablement assenyala un terme *a quo* de l'execució del manuscrit vigatà. Un terme *ad quem*, l'any 1871, es desprèn del fet que aquest original hagués restat a can Tona, desat en l'embigat d'un sostre, fins que el 1907 algú el recollí i fou ingressat al Museu Episcopal de Vic. Mossèn Cinto havia residit a la dita masia fins que, per disposició del bisbe de Vic, es traslladà a la parròquia de Vinyoles d'Orís a darreries d'estiu de 1871; i alguns papers els devia deixar allí provisionalment — perquè de moment no havien d'ésser útils per a la prossecució de la seva tasca, o bé, simplement, per descuit. El text de *L'Atlàntida*, que es va quedar en aquell amagatall, devia haver estat transcrit en altres originals que el feien innecessari.

Dintre l'espai de quatre anys comprès entre els dos termes citats (estiu de l'any 67 i estiu del 71), els moments més adients per a situar la confecció del manuscrit vigatà semblen ésser les vacances d'estiu i de Nadal dels anys 1868 i 1869, potser més probablement les del primer d'ambdós. La raó d'excloure com a probable el curs 1867-68 s'infereix de les indicacions que he fet més amunt; i de la preferència de l'any 1868 sobre

el següent sembla ésser-ne indicati l'absència en el manuscrit de Vic de la llegenda de l'origen de les Balears i d'alguns aspectes de l'element providencialista cristià que possiblement ja haurien trobat cabuda, com tot seguit indicaré, en un text escrit a partir de la hivernada del 1869.

Aquesta versió primerenca de *L'Atlàntida* ha estat publicada per mossèn Eduard Junyent i Martí de Riquer dins llur recent edició del poema.⁸⁴ El text d'aquest hi és íntegrament reproduït en facsímil i acuradament confrontat amb el de l'edició anomenada prínceps (1878). El seu contingut i la seva gènesi són estudiats pels editors en el pròleg; a més, mossèn Junyent s'hi refereix àmpliament en el notable estudi *Entorn de «L'Atlàntida»*, al qual m'ha calgut fer nombroses referències en les pàgines precedents.

Vetací les assenyades conclusions que l'illustre conservador del Museu de Vic extreu de l'esmentada comparació de les dues successives versions de l'obra:

«*L'Atlàntida* del manuscrit de Vich és ja una visió completa dintre les línees arquitectòniques en la construcció del poema i en els materials i elements que integren les seves parts. Continguda en cinc parts, per l'ardit d'una distribució distinta, correspon als deu cants de la redacció definitiva... De l'una a l'altra redacció, a una diferència de deu anys, no hi ha res més que una major amplitud de visions adquirida per la incrustació de nous episodis i temes, tal vegada ja insinuats però desenrotllats diversament, després de les experiències geogràfiques abassegades durant els viatges marítims del poeta; però sobretot una profunda renovació literària que, tot i aprofitant les màximes idees primàries, capgira i emmotlla de bell nou les estrofes, amb major soltura i amb més variada riquesa de matisos i imatges.»⁸⁵

En un altre treball⁸⁶ he assenyalat la nova orientació que a partir del curs 1868-69 prengué l'activitat literària de Jacint Verdaguer. He indicat que l'increment de la seva vocació eclesiàstica determinà llavors un major conreu de la poesia religiosa, en coincidència amb la minva de producció de caire profà. El gènere narratiu d'inspiració popular, que un temps havia estat el més afavorit per la seva musa, i el romanç històrico-patriòtic, al qual principalment devia els seus èxits als Jocs Florals, gairebé no es troben representats en els esplets d'aquella nova etapa. En canvi, el novell clergue no deixà de mà, almenys de moment, la tasca de *L'Atlàntida*, que no sols era la més important entre totes les que anteriorment havia emprès, sinó que, havent partit d'una concepció primordialment pa-

84. Barcelona 1946.

85. *Entorn de «L'Atlàntida»*, 112.

86. *La poesia religiosa en els esplets juvenils de Verdaguer*, «La Gleva (Portavoz del Santuario)», núm. 4 (setembre 1951).

gana, era susceptible, als ulls del poeta, d'orientar-se vers una interpretació més cristiana, en virtut de nous desenvolupaments.

M'imagino que la composició del poema teològic *Qui com Déu*, que té lloc durant el curs suara esmentat sota la influència de la reacció experimentada pel nostre poeta davant l'increment de les campanyes anti-religioses suscitades per la Revolució de Setembre, pot ésser simultània a la d'alguns passatges de *L'Atlàntida* que donaven més relleu al principi providencialista cristià dins l'argument del gran poema. Remarquem les semblances entre el to, les imatges i la fraseologia de *L'Atlàntida* i els de *Qui com Déu*; i no ens passi per alt que aquest càntic en to major a la grandesa del Creador de l'Univers té per lema, ja en els seus esborranys escrits vers la hivernada de 1868-69 i en l'edició en petit fascicle apareguda a Vic l'estiu següent, aquests versos destinats al cant x de *L'Atlàntida*:

«Primer que la fe, ó patria, s'esborraran tas serras,
que arrels hi te tan fondas com ellas en lo mon ;
poden tos rius escorre's, venir a mar tas terras,
no l'ull, pero aclucarse del sol que may se pon.»⁸⁷

En les escasses cartes de Verdaguer que amb certesa podem considerar datables del curs esmentat, hi ha referències a *L'Atlàntida*, algunes prou interessants. N'adreçà una a Milà i Fontanals, en la qual, tot disculpant-se del retard amb què notificava la seva ordenació de subdiaca, li deia així:

«després que sortirem d'exercicis, han fet uns dies tan serens y bonichs, que feyan venir mes gana de cantar y versejar que d'escriure prosa de cartas ; aixís és que ls só aprofitats, en lo que m permeten mas obligacions de reso y d'estudiant, en l'arrodoniment de mon poemet, que de dos mesos no havia pogut veure y que avuy mateix m en tinch de despedir fins a las festas de Pasqua».

En la postdata demana notícies sobre una «noveleta de pretensions filosoficas sobre l'Atlàntida», que voldria llegir, car «tot lo que sen ha escrit me fa paper»; aquesta petició confirma que el poema esmentat abans era *L'Atlàntida*. La carta no duu cap data, però evidentment fou escrita a començaments de l'any 1869, probablement pel gener,⁸⁸ ja que la promoció de Verdaguer al subdiaconat tingué lloc el 19 de desembre anterior, i el poeta havia deixat passar, com diu, una colla de dies sense

87. Publicat el text de *L'Atlàntida* abans que la segona edició de *Qui com Deu* (dins el volum d'*Idilis y cants místichs*, Barcelona 1879), Verdaguer féu constar al peu d'aquest lema la seva procedència.

88. L'editor de l'*Epistolari de Milà i Fontanals*, en publicar-la (vol. I, pàg. 102), la datà erròniament del curs 1867-68, potser suposant que el seu contingut es relacionava amb el de la carta de Verdaguer a Milà de l'estiu de 1867.

escriure a Milà, al qual llavors ja no felicitava per les passades festes. Una altra dada a retenir del text d'aquesta carta és que l'autor havia treballat en la composició de *L'Atlàntida* durant l'estiu del 1868 — fins a uns «dos mesos» abans dels exercicis que degueren precedir el seu nou estat eclesiàstic — i que comptava tornar-s'hi a dedicar durant les properes vacances de Pasqua.

Encara més instructiu que el contingut d'aquesta lletra a Milà, ho és el de la que podem datar d'una mesada després⁸⁹ i que obre la magnífica sèrie d'epístoles verdaguerianes publicades per llur destinatari, mossèn Jaume Collell, en el volum *Carteig històric* :

«Jo porto una vida molt poch de poeta», hi diu Verdaguer ; «mon poemeta estimat dorm, y si vull complir ab repos mas obligacions, tinch d'apartar lo seu pensament com una tentació. No se pas si tindre prou calma al estiu pera copiarlo. Si sabias, tu que t'enraonas ab tot lo mon,⁹⁰ rastre de res de bo que m fes paper, quant tornes ja m'ho dirás. Si t vingues be alguna vegada, tot enraonant ab en Careta o en Pico, de demanarlos si es pura tradicio la balada aquella de las tres illes, m en farias favor.»

Després de transcriure el text d'aquesta balada, afegeix :

«Demana ls si hi han afegit res a la tradicio neça ; félsela explicar de nou, y guardam tot lo que n digan, fins las petitas engrunas. Fins voldria que ho posasses en un cap de paper pera no refiarde de la memoria. Sobre tot que no pugan sospitar res de mos treballs ; mes m estimo l secret que totas llurs noticias, las sevas y las de tot lo mon.»

Els vuit versos de la poesietta alludida en la carta, inspiraren al nostre poeta la gentil *Balada de Mallorca* que enjoia el text del cant x de *L'Atlàntida*. Verdaguer degué copiar-los del número 1 de *Lo Gay Saber* (1.ª de març de 1868), on són inserits amb el títol *Las tres illas* i amb la signatura d'A. Careta i Vidal ; sota el títol, aquest posa la indicació «Tradicional», caràcter de la composició sobre el qual Verdaguer — ja llavors tan bon coneixedor d'aquell gènere poètic — insinua un dubte. Altrament, ell sabia que Marià Aguiló no tenia antecedents sobre aquella balada ; ell mateix li ho havia dit : així ho indica Verdaguer en una carta a Collell de primeries de maig, ja que aquest havia traslladat la seva pregunta al gran collector de les nostres cançons.

89. Collell li assigna la data d'abril de 1869, la qual en realitat correspon només al *post scriptum* ; el text de la carta, que havia restat molts dies sense cursar, havia estat escrit a mitjans o finals de febrer, o sia poc després de la diada de Carnestoltes, que aquell any s'escaigué el 7 del dit mes.

90. Collell passà aquell curs a Barcelona, estudiant a la Universitat la carrera de Lletres.

De la tasca d'arrodoniment de *L'Atlàntida* possiblement acomplerta durant l'any 1869, no en tenim altra referència que la continguda en la lletra a Collell suara citada. La còpia del text originari de *L'Atlàntida* que Verdagner projectava per llavors, ¿correspon a un estat del poema més avançat que el del manuscrit de Vic? O bé, ¿podríem identificar-la amb la confecció d'aquest? Sense excloure la possibilitat que això darrer sigui cert, ja he anticipat⁹¹ la menció d'indicis que porten a considerar l'estiuada de 1869 com a data menys probable que el mateix període de l'any anterior.

VII

DE L'ESTIU DE 1869 AL DE 1871

Després del curs 1868-69, la informació de què disposem sobre la prosecució de l'empresa de *L'Atlàntida* esdevé més escassa i més vaga que la que m'ha servit de base per a comentar algunes de les etapes precedents. És suficient, però, per a indicar-nos que, enmig de l'agitació produïda pels diversos canvis de residència i de condició de vida de l'autor, l'elaboració del gran poema, per bé que interrompuda a temporades — algunes potser més llargues que les tongades d'assistència a les aules durant els darrers cursos de la carrera —, no deixà d'ésser una constant obsessió per al novell sacerdot, i que els esborranys del poema l'acompanyaren en els seus desplaçaments, de can Tona a Vinyoles, d'aquella parròquia a Barcelona, i després en els viatges a Amèrica.

Pocs dies abans de la data fixada per a la seva primera missa (2 d'octubre de 1870), mossèn Cinto demanà als seus dos il·lustres mentors, Manuel Milà i Fontanals i Marià Aguiló, que en aquell memorable acte li fessin costat. Anuncià al primer, per carta datada el 29 de setembre,⁹² el programa de la «festa sencilla, pero alegreta», que tindria dues parts: la missa a la capella de Sant Jordi i l'assentada literària a la Font del Desmai. En aquest encisador paratge dels voltants de can Tona, que havia estat el principal lloc d'inspiració de la tasca poètica de Verdagner i l'escenari de les reunions de l'Esbart de Vic, aquell dia els amics del poeta havien de tastar «las taronjas del jardí de las Esperidas», parlar «de las tradicions montanyesas» i cantar «alguna cansoneta» popular de les que tant plaïen a Milà. Si aquest no pogué assistir a la joiosa esbartada, l'altre gran patriarca de la Renaixença, Marià Aguiló, bé hi fou present;⁹³ i ens imagi-

91. Veg. supra, pàg. 30.

92. *Epistolari Milà*, I, 121.

93. VERDAGUER, *Discursos*, 131 (*Recorts de ma missa nova*).

narem l'emoció que sentiria i que devia comunicar als circumstants, si llegim la breu ressenya que un d'aquests, el seu germà Plàcid, trameté a un amic seu uns dies més tard: ⁹⁴

«Alli es recitaren poesies molt hermoses, llegint el nou capellanet una ressenya en prosa de la seua vida passada, de les seues cantades ab un de sos companys, en Collell, ab qui despues cantaren una poesia seua, imitació dels cants populars, y te assegur qu'als rossinyols feyan enveja».

Cal suposar que entre aquelles composicions llegides figurava algun fragment de *L'Atlàntida*, com s'anunciava en la carta d'invitació a Milà. Aquell dia, especialment degué ésser evocadora per al cantor de *L'Atlàntida* la visió del dolmen de Puigseslloses, «monument celta al bell davant» de l'ermita de Sant Jordi, ja que en aquella contigüitat ell veia simbolitzada la convergència de dues fonts d'inspiració de la seva principal creació poètica: ⁹⁵ les llegendes paganes i la teologia cristiana.

A l'efemèride que acabo de relatar segueix un dels períodes menys coneguts de la vida de Verdaguer, el que s'estén fins al seu trasllat a Vinyoles d'Orís a començaments de tardor de 1871. Durant aquell any el nostre poeta devia continuar vivint a can Tona, tret d'uns dies que passà a la llar paterna arran de la mort de la seva mare (gener de 1871), d'una estada a Barcelona durant el mes de maig i d'una altra a la masia de Viladecans, propera a Sant Boi de Lluçanès, vers darreries d'agost. Amb motiu de l'anada a Barcelona, probablement Verdaguer lliurà a Aguiló una llista de llibres relacionats amb l'assumpte de *L'Atlàntida*, els quals devia cercar per si podien documentar-lo. Una vintena de títols d'aquesta llista figuren al dors d'un imprès de la Societat Econòmica d'Amics del País datat l'abril de 1871; el full es conserva a la Biblioteca de Catalunya ⁹⁶ al costat d'una còpia dels mateixos títols i d'uns dotze més, feta per Viada i Lluch, el qual degué tenir a la vista un full complementari, que suposo perdut. ⁹⁷

94. Carta a Tomàs Forteza, de Mallorca, datada a 10 novembre 1870.

95. «Quan traguí a faró mos *Idilis y cants místichs*, a algú que volia ferme escrúpol d'haver escrit *La Atlàntida*, responguí que per alguna cosa havia cantat ma primera missa entre un dolmen y un altar», *Discursos*, 134 (*Recorts de ma missa nova*)

96. Ms. núm. 2624.

97. La majoria dels llibres consignats en la llista són anteriors al segle XIX. N'hi ha un del segle XV, la *Historia de los trabajos de Hércules*, d'Enric de Villena; altres llibres sobre Hèrcules; algun d'història primitiva, com *Le grand tombeau du monde*, de Jude Serchier (1628); altres sobre astronomia; tres o quatre sobre Amèrica; sis de geografia grega; diversos de viatges a Amèrica i a altres regions del món; i finalment, dos sobre l'Atlàntida, això és, les *Lettres sur l'Atlantide de Platon*, de Bailly (1771), i l'*Essai historique et critique sur les Atlantiques*, de Baer (1762).

Podria referir-se a aquesta llista el següent passatge de la carta d'Aguiló al nostre poeta, de març de 1872:⁹⁸

«¿Creuries que encara no m'han sabut trobar les obres referents a l'Atlantida que vau encomanar?»

També deu respondre al propòsit d'ajustar l'argument de *L'Atlantida* a l'estat dels coneixements científics de l'època, un dels encàrrecs que Verdagner feia a Collell en una lletra que li trameté des del mas de Vila-decans, abans citat, vers l'agost del 1871.⁹⁹ Li demanava que li comprés un atlas i una geografia, que ell s'havia de fer dur a can Tona.

VIII

LES ETAPES DE VINYOLES I DE BARCELONA (1871-74) LLARGUES INTERRUPCIIONS DE LA TASCA DE «L'ATLÀNTIDA»

Per espai de dos anys (setembre del 1871 a tardor del 1873) mossèn Cinto es lliurà amb zel exemplar a l'exercici de la carrera parroquial. Havent estat nomenat vicari de Vinyoles d'Orís, li pertocà de regentar tot sol durant llargues temporades aquella parròquia, per absència del rector titular. Llavors, segons anota Collell,¹⁰⁰ ell no podia sofrir que aquest li digués «que aquella no havia de ser la seva vida y que Deu volia d'ell altra mena de serveys». S'hauria «estimat més» — ell mateix ho indica en el pròleg de les *Veus del Bon Pastor* — «ser peu de predicador que cap de poeta»;¹⁰¹ i si aquells anys la seva activitat poètica fou intensa, és perquè volgué posar-la al servei de l'apostolat sacerdotal que abraçà amb entusiasme.

«Vió la temàtica religiosa, en su aspecto popular», ha escrit mossèn Joan Bonet,¹⁰² «con una vida depauperada por la decadencia de la lengua y

98. Serà inserida en l'*Epistolari de Verdagner*.

99. *Carteig*, 24. Aquesta carta degué ésser escrita vers els mateixos dies que una d'adreçada a mossèn Francesc Cortès, ja que en totes dues Verdagner fa un mateix encàrrec per a Marià Aguiló.

100. Pròleg a la versió de *L'Atlantida*, per PEPRATX, pàg. XXXVI.

101. JOSEP FRANQUET I SERRA, *Mn. Jacinto Verdagner*, «Vida» (Girona), 3 de juny de 1902, tot referint-se a una conversa tinguda amb mossèn Cinto, diu que havent-li elogiat ell uns passatges del *Canigó*, el poeta «respongué, espurnantli les llàgrimes: “— ¡Quant mes valdria que m'hagués dedicat a la carrera parroquial... que no pas a escriure coses que res han de valerme en el tribunal de Deu! —”».

102. *Rasgos apostólicos en Mosén Jacinto Verdagner*, «Apostolado Sacerdotal» (Barcelona, desembre 1945), pàg. 531.

las desgracias caídas sobre unas parroquias sin sosiego y devastadas en largos años de guerras civiles. Emprendió, ¡y con qué ímpetu!, la noble tarea de restaurarlas.»

Així el veiem produir aleshores moltes de les composicions que havien d'integrar els reculls d'*Idilis y cants místichs* i *Cantichs religiosos pera'l poble*, i semblantment una pila d'esbossos inèdits dels mateixos gèneres i la *Passió de Nostre Senyor Jesucrist*. Poemes d'altre caire, com *Lo plor de la tórtora* i *La batalla de Lepant*, premiats als Jocs Florals de 1873 — en avinentesa d'ésser president Marià Aguiló i secretari Jaume Collell —, contrasten per llur escassetesa amb el considerable volum d'aquella producció mística i devota.

¿Alternà amb aquestes activitats de vicari-poeta a Vinyoles, la proscecució de la feixuga tasca de *L'Atlàntida*? Vetací una qüestió que ara com ara és de mal resoldre, perquè cap referència coetània, que jo sàpiga, no ve a orientar-nos. Alguns verdagueristes han suposat que aquells anys l'elaboració del gran poema èpic restà del tot aturada; així Busquets i Punset¹⁰³ diu que a Vinyoles «*L'Atlàntida* reposava ja feta». En canvi, Jaume Collell¹⁰⁴ creu que el seu autor «la tenia sempre en lo teler», i en un altre indret¹⁰⁵ puntualitza que l'esforç acomplert per tal de donar-li forma definitiva «li torturava la imaginació», i que ell li recomanà de cercar «un derivatiu en altre assumpte més planer, com per exemple un poema sobre la Reconquesta fet a la manera clàssica»; a les quals reflexions, afegeix Collell, el poeta li contestava: «O faixa o caixa!».

De les dues opinions contradictòries anotades, considero la de Collell com a més versemblant. Recordem que aquest la consignà per primer cop en un treball per al qual l'interessat li havia fornit algunes dades; i no res menys tinguem present que Verdaguer havia escrit en el pròleg de *L'Atlàntida* (1878)¹⁰⁶ aquestes paraules:

«En exa lluyta terrible» — es refereix a les vicissituds de l'elaboració del poema — «en que, vençut ò vencedor, sempre era jo qui rebia les espurnes, una malaltia'm féu dexar los dolços ayres de la patria per les ones de la mar».

Certament, la decisió de navegar no fou presa pel poeta a Vinyoles, ans ho fou a Barcelona quan ja feia mesos que ell havia deixat la dita parròquia; però la malaltia que assajà de curar amb el canvi de vida, ja se li havia

103. *L'estudiant de ca'n Tona*; veg. també el seu pròleg a *La mellor corona*, pàg. XXI

104. Pròleg a la versió de *L'Atlàntida*, de PEPRATX.

105. *Carteig*, 13 (*Pròlech*); veg. també *Dulcis amicitia* (correspondència de Torras i Bages amb Collell) (Vic 1926; «Biblioteca d'Autors Vigatans», XX), 38.

106. Pàg. 10.

declarat en forma alarmant quan encara residia a muntanya. Per consegüent, tant és possible que siguin les darreries de l'etapa de Vinyoles (tardor del 1873) com l'estada subsegüent a Barcelona (1874), el moment a què el text suara citat refereix un punt culminant de la «terrible lluyta» per a portar endavant l'empresa de *L'Atlàntida*.

Marià Aguiló, que tant d'interès havia mostrat sempre per aquest poema, l'alludeix en la seva carta a mossèn Cinto del 30 de març de 1872,¹⁰⁷ tot dient que li plauria d'editar-lo, un cop enllestit, dins la seva «Biblioteca Catalana».

Segons Pompeu Gener,¹⁰⁸ un dia de l'any 1873 Verdaguer féu una lectura d'extensos fragments de *L'Atlàntida* davant d'ell i de tres amics seus, que eren Bartrina (no indica quin dels dos poetes germans, Francesc o Joaquim), Josep Yxart i un altre que podia haver estat Joan Sardà o bé Simó Gómez. Aclareix que Verdaguer es trobava a Barcelona de passada, en ocasió d'un dels viatges que de tant en tant feia a Vilafranca perquè Milà i Fontanals l'aconsellés en la redacció del seu poema. Tret d'Yxart, que trobà un xic massa retòric l'estil dels fragments llegits, els citats assistents sortiren entusiasmats de la sessió, proclamant que Verdaguer era un poeta genial i que en català no s'havia escrit mai una obra tan valuosa com *L'Atlàntida*.

La ressenya de Gener suscità tot seguit una polèmica entre ell i Narcís Oller,¹⁰⁹ el qual, a més de negar la possibilitat que el seu cosí Yxart es trobés present en la lectura, assenyala diverses inexactituds en el relat de Gener; aquest, en rectificar,¹¹⁰ reconegué que s'havia confós en dir que un dels cants donats a conèixer per Verdaguer era el del *Cor d'illes gregues* — el qual en realitat no fou compost fins que, ja apareguda la primera edició del poema (en el volum dels Jocs Florals del 1877), l'autor preparava l'edició definitiva (1878) —; però en canvi defensà força bé, segons sembla, altres de les seves anteriors afirmacions.

D'aquesta rèplica de Gener, convindrà que particularment ens fixem en el següent passatge:

«Avans de publicar el meu article, el vaig fer veure á mossén Jacinto Verdaguer, per medi d'en Busquets, y ho va trobar tot be... Va fer retocar sols lo que jo deya que al passar per aquí vestit de pagés ja era copellá, puig va dir que á n'ell li semblava que no ho era encara; per aixó ho vaig treure.»

107. Serà inserida en l'*Epistolari de Verdaguer*.

108. *La primera lectura de «La Atlàntida» á Barcelona*, «Joventut», maig 1902, suplement.

109. *Al Cessar lo qu'es del Cessar*, «Joventut», 12 juny 1902.

110. «*Trop de zèle*», «Joventut», 26 juny 1902.

Aquesta observació de mossèn Cinto reportada per Gener, es presta a dues interpretacions diverses: que dels detalls consignats per aquest, l'únic que no li plaïa que arribés a coneixença del públic era que posteriorment a la seva ordenació sacerdotal ell havia circulat per Barcelona vestit de seglar; o bé que realment ell pensava que aquella lectura de *L'Atlantida* havia tingut lloc quan encara no era prevère, o sia abans de l'octubre de 1870. Tot reconeixent que Gener podia, en efecte, haver retardat de tres o quatre anys la data d'una efemèride narrada a tres decennis de distància, considero poc probable la segona de les possibles deduccions anotades, i, en canvi, prou versemblant la primera. Altrament, és molt possible que el gran poeta, llavors ja aclaparat per la malaltia que al cap de poques setmanes l'havia de dur a la fossa, no tingués una idea clara de les circumstàncies d'un fet tan remot, i que ja no recordés que les turbulències de l'any 1873 motivaren que ell, com molts d'altres sacerdots, optés per no dur hàbits talars pels carrers de Barcelona, o viatjant per Catalunya, durant la temporada a què Gener es refereix.

Hem vist que a darreries de l'any 1873 la pèrdua de la salut obligava mossèn Cinto a deixar la carrera parroquial, i que un any més tard el determinava a fer-se capellà de vaixell. De les dolences que llavors patia, la que més el devia fer retreure de les activitats literàries eren els aguts i persistents atacs de cefalàlgia. En tals condicions, és natural que restés aturada la tasca de *L'Atlantida*, la qual hauria contribuït força a enverinar-li el mal.¹¹¹ Cal suposar, per tant, que el sojorn a Barcelona durant part de l'any 1874 no pogué ésser gens aprofitat pel nostre poeta, o que ho fou ben poc, per a aquella empresa; la qual cosa prou devia recar-li, car mai com aleshores no havia tingut tant de lleure per a freqüentar les biblioteques barcelonines i per a conversar de temes literaris amb persones enteses.

III. Segons els biògrafs, haurien estat responsables d'aquest mal diverses causes alhora. Quan l'interessat ens diu que principalment li venia dels seus estudis, tant pot referir-se a l'esforç abassegador que en certes èpoques li havia exigít la redacció de *L'Atlantida*, com al que li calgué esmerçar per tal de quedar ben qualificat en els darrers cursos de Seminari, malgrat la poca afició que devia sentir per diverses assignatures. D'altra banda, Marià Aguiló, en algunes cartes adreçades a Collell en 1871-72, es mostra seriosament preocupat pel dany que l'exercici dels deures parroquials a Vinyoles devia causar a la salut de mossèn Cinto. Em sembla força encertada l'opinió de C. BAILLE, *El segundo marqués de Comillas, D. Claudio López Bru* (Madrid 1928), 155: «Hubiera sido [Verdaguer] únicamente poeta, quizás se salvara; mas pasar del jardín de las Hespérides a las arideces escolásticas fué tanto como estrujar el cerebro entre dos prensas. Salió pues del Seminario agotado, con anemia cerebral; y ni los tres años de cura en Viñolas le rehicieron.»

IX

ELS VIATGES A AMÈRICA (1874-76)
ACABAMENT DE LA REDACCIÓ DE «L'ATLÀNTIDA»

Durant tot el primer any i uns mesos del segon del bienni en què tingueren lloc els viatges a Amèrica, Verdaguer s'abstingué en absolut de treballar en el seu poema, i àdhuc «d'obrir cap llibre».¹¹² El 5 de maig de 1875 escrivia a Collell, de Santander estant:

«Que hermosa es aqueixa costa! No ten fatx cap descripció perquè he fet miçx vot de despoetisar-me y de no escoltar mes lo cant de las musas que m hi cridavan, com al errant Ulises lo cant hermos de las Sirenas.»¹¹³

En aquell temps els manuscrits de *L'Atlàntida* romanien «enrotllats y lligats ab una beta»¹¹⁴ dins el camarot del capellà del *Guipúzcoa*. Abans de viatjar en aquest vaixell, en un transbord efectuat al port de Màlaga, l'autor havia estat a punt de perdre la maleta que els contenia.¹¹⁵

No fou infructuosa per a la definitiva plasmació dels cants del poema aquella temporada de repòs intel·lectual. La visió de l'oceà i de les terres hispàniques i americanes féu molt valuosa l'aportació de la ulterior etapa del procés d'elaboració. D'ençà dels primers viatges al Nou Món, l'«horitzó poetich» de l'autor «s'eixampla, com un cel que s'esboyra»:

«Vegí Càdiz, la de les cent torres d'ivori; Avila y Calpe, que semblen dos gegants que acaba de despartir lo Mediterrà d'una arrambada... Al ferreny Montgó y al cap Finesterre demaní ses llegendes... y al Betis y al Guadiana recorts de les terres submergides... Orí davant les sagrades cendres de Colon¹¹⁶ ... Voregí les Azores y altres illes atlàntiques que, com pilastres del gran pont romput, ensenyen encara'l front ratllat pel llamp de la venjança divina.»¹¹⁷

Les restes del llegendari temple d'Hèrcules l'impressionaren singularment; ancorat el seu vaixell a la propera badia de Cadis, més d'un cop ell visità aquelles

112. Així ho manifestà ell mateix al seu cosí Joan Güell, que ho reporta en *Vida íntima*, 53.

113. *Carteig*, 39.

114. GÜELL, *Vida íntima*, 53.

115. *Ibid.*, 58.

116. A la catedral de l'Havana.

117. *L'Atlàntida*, 10 (*Pròlech*).

«parets en runa, menjadas per las onas y sal del Atlantich...; cosa que en mon temps me hauria fet d'estrep per pujar al cel de ma poesia, mitx tancat ja per mi».¹¹⁸

La represa de la tasca de *L'Atlàntida* no es produeix fins a la primavera de l'any 1876, o sia fins el setè — segons els meus comptes — dels nou viatges que el nostre poeta féu a Ultramar. Els aires marins, el canvi de vida i el descans de la intel·ligència, li anaren retornant la salut física, i amb ella el delit d'escriure. Al desvetllament d'aquest pogué també contribuir, en vigílies d'emprendre l'esmentat viatge, l'ocasió que tingué mossèn Cinto d'admirar els grans tresors artístics d'Andalusia. Abans d'anar a visitar-los, des de Cadis escrivia a Jaume Collell:¹¹⁹

«En altre temps, com diria un vell, men duria un llibre blanch per torna l negre ab mas pobres observacions poeticas; ara m contentaré ab respirar los perfums del Jardín de los Naranjos y del Generalife, y conservarne un recort.»

Pocs dies més tard tornava de Granada, Còrdova i Sevilla enlluernat de «tanta poesia», la qual creia sentir-se «incapás de copiar al paper».¹²⁰

«Te fatx a saber que he comensat de espolsar lo matalás de l *Atlantida*, que per cert necessita, com jo, dels ayres de mar»:

així comunicava el poeta al seu millor amic l'inici de la nova etapa.¹²¹ Ho feia des de Santander el 7 de juny, tot just arribat de Cuba; i al cap de tres setmanes, a punt de començar el vuitè viatge ultramarí, tornava a parlar-ne:

«En l altra carta t dich que vaig espolsant mon poema; es veritat que en dias molt bons hi treballa un estona, pero poch, perquè com no se quin es mon pecat original perque so castigat, me guardo de tot lo que sab o, millor dit, fa olor de pomera del paradís.»¹²²

Aquella estiuada, la temptació a què es refereix el punyia cada cop més, i a mesura que se sentia reforçat, més de ple anava reintegrant-se a l'em-

118. Carta a Collell escrita a Cadis el 28 juny 1876 (*Carteig*, 51). En una carta anterior, de 3 de maig de 1875 (*ibid.*, 38), recorda el primer cop que passà «frech a frech de la célebre torra d'Hércules, alta y forta com la de Saladeures, y sobre un promontori que la fa ovirar de mes lluny»; i del far que la corona diu que és dels més antics del món.

119. Carta d'11 març 1876 (*Carteig*, 45).

120. Carta de 26 març 1876 (*Carteig*, 46).

121. *Carteig*, 50.

122. Carta de 28 juny 1876 (*Carteig*, 51).

presa literària que tanta illusió li havia fet sempre i que llavors ja veia prop d'arribar a bon terme.¹²³

Durant aquesta fase final, el poeta ja no tenia inconvenient a parlar de la seva obra amb els companys de viatge, i àdhuc a comunicar-los-en les primícies. Així, Joaquim Nin i Tudó¹²⁴ diu que en un viatge de retorn de Cuba fet aquell any 1876, un dia de gros temporal, dins la cabina de mossèn Cinto aquest li llegí extensos fragments de *L'Atlàntida*; i Rafael Gay de Montellà,¹²⁵ citant el testimoni d'un amic seu que havia viatjat amb el gran poeta, refereix que a aquest,

«durant els llargs espais de temps en que'l sacrifici de la Missa, els aussilis espirituals y el rés el deixaven lliure, se'l trojava tancat en son camarot, estudiant els clàssichs llatins y grechs y esculpint ab paciència son colossal monument *L'Atlàntida*».

També en el cercle de les amistats que aquells anys contragué a l'Havana, Verdaguer donà a conèixer el text del seu inèdit poema. Vetací com alludeix aquelles lectures el qui fou canonge de Vic, mossèn Ramon Corbella,¹²⁶ que visqué a la capital de Cuba durant tres anys, a partir de darreries del 1875:

«Vaig trobar generós hostatge... en lo famós Colegi que'ls Pares Escolapis tenen a Guanabacoa, prop de l'Havana... Mn. Cinto cada viatge que feia, solia venir algunes estones en dit Colegi, en aquella animada Colonia catalana trasplantada a dos mil lleugues lluny de Barcelona; emperó al català que allí entrava li feia l'efecte de que's trobava al cim del Tibidabo: lo mateix flaire de romaní, i tot adornat amb l'escut de les quatre barres... Mn. Cinto, cada vegada que venia, solia obsequiar-nos llegint un cant o dos [de *L'Atlàntida*]. No cal dir doncs que al peu de la Loma de la Cruz, Mn. Verdaguer s'en sentia tan feliç com en altre temps al peu de la Font del Desmai o la Ermita de Sant Jordi. Tots estaven per ell, i ell per tots.»

Possiblement devia mossèn Cinto a aquestes lectures — o a altres que féu per aquells anys, abans del triomf de *L'Atlàntida* als Jocs Florals — la possessió d'un llibre que sens dubte li fou molt útil per a la redacció del seu poema i que tal volta ja coneixia amb anterioritat als seus viatges. És tracta de l'exemplar, conservat encara avui a la Biblioteca de Cata-

123. Verdaguer explicà així a mossèn Güell la represa de la redacció de *L'Atlàntida* (segons aquest biògraf fa constar en *Vida íntima*, 50): «Casi al cap del any notí alguna millora al cap, y llavors comensí a estudiar y retocar mon poema, no mes que mitja hora diària; algun temps després una hora, fins a tant que, haventme Deu tornat la salut, donguí compliment a mon llibre».

124. *Mosén Jacinto Verdaguer: Una página de su vida (1876)* (fascicle de 80 pàgines) (Barcelona 1903), pàgs. 7-13.

125. *Quatre notes biogràfiques, «Vida»* (Girona), 3 juny 1902.

126. Relació manuscrita conservada al Museu Episcopal de Vic.

lunya entre les obres procedents de la seva llibreria particular, de *l'Essai sur les Isles Fortunées et l'antique Atlantide, ou Precis de l'histoire générale de l'Archipel des Canaries*, de M. Bory de Saint-Vincent (París 1802).¹²⁷ Aquest exemplar porta una dedicatòria «Al futur autor de *l'Atlàntida* com a prova de que a morts y á allunts, encara hi ha amichs»; n'eren signataris Eusebi Molera i Joan Cebrian. Del primer d'aquests dos amics sabem que era un eminent enginyer vigatà des de feia uns quants anys establert a San Francisco de Califòrnia i que sempre havia seguit amb interès el moviment catalanista de la metròpoli i mantenia relació epistolar amb els poetes de l'Esbart de Vic. Fa de bon suposar que aquells dos emigrats sentiren viva admiració pel nostre poeta d'ençà que s'assabentaren de la seva empresa de *L'Atlàntida*, l'envergadura de la qual bé els pogué ésser ponderada per algun amic que n'hagués escoltat la lectura de fragments; i així, des de llunyana terra («allunts»), mentre el poema verdaguerià encara era inèdit (ja veiem que s'adrecen «al futur autor»), trameteren a llur compatriota aquella obra notable, tot pensant que li prestaria servei i que li faria il·lusió de posseir-la.

Finit el seu novè i darrer viatge a les Antilles, el capellà del *Guipúzcoa* rebé l'encàrrec del marquès de Comillas de celebrar diàriament missa a l'oratori del seu palau de Barcelona, en sufragi de l'ànima de son fill Antoni, mort aquells dies. Això era pel novembre de 1870. Verdaguer deixà llavors de pertànyer al personal de la Companyia Transatlàntica, i des de Cadis, en el vaixell *Ciudad Condal*, passà a Barcelona; durant la travessia escriví els versos de dedicatòria a Antoni López que en totes les edicions encapçalen el text del poema. Quan arribava a la nostra ciutat, duia aquest «sota l'axella, salabrós encara i fent olor de quitrà y algues marines»;¹²⁸ l'«acabava de arrancar» de la mar, on l'havia performat «en lluyta perillosa y terrible»,¹²⁹ i es proposava d'estampar-lo abans de gaire.

127. Per posar de relleu l'interès d'aquesta obra com a font de *L'Atlàntida*, esmentaré ací algunes de les conclusions a què arriba el seu autor, i hom remarcarà llur coincidència amb les idees de Verdaguer sobre l'emplaçament i la desaparició del llegendari continent atlàntic. D'aquest, diu Bory de Saint-Vincent, en són restes els arxipèlags de Cabo Verde, les Canàries, Madeira i les Açores; fins al cor de l'Atlàntida arribava la serralada de l'Atlas, de la qual el Teide era el darrer graó; el Jardí de les Hespèrides es trobava entre el Teide i les actuals illes de la Gomera i la Palma, i l'Hespèride o País dels Atlants ocupava l'espai comprès entre les Canàries, les Açores i Madeira; l'obertura de l'estret de Gibraltar, que les antigues tradicions atribuïen a Hèrcules, havia donat lloc al descens del nivell del Mediterrani, i aquest fet podia explicar alhora l'enfonsament de la major part del territori de l'Atlàntida sota les aigües i l'aparició damunt aquestes de les costes de Barbaria, de les planes del Llenguadoc i Provença i d'altres terres baixes mediterrànies.

128. *L'Atlàntida*, 12 (Pròlech).

129. *En defensa pròpia*, 12.

X

DARRERS AFEGIMENTS I REVISIONS (1877-78)

En els primers temps de la seva residència a Barcelona, tot i complint rigorosament les obligacions del nou càrrec, mossèn Cinto disposava de força lleure per a les seves activitats literàries. D'entre aquestes fou primordial la depuració del text de *L'Atlàntida*; l'autor, en efecte, volia encara enriquir el seu contingut,¹³⁰ polir-ne l'estil i controlar-ne el llenguatge, i sotmetre l'original a successives revisions alienes. Aquella temporada, noticiós de la recent aparició d'una obra interessant sobre alguns temes tractats en el poema, *Les Atlantes*, de Roisel, l'adquirí i la consultà.¹³¹

Vers el gener de 1877 demanava a Collell que «acabés d'esporgar» el text de la seva producció, el qual ell havia de corregir i recopiar abans de presentar-lo al certamen floral d'aquell any.¹³² Per Josep Torras i Bages¹³³ sabem que aquells dies Verdaguer llegí fragments de l'obra davant d'uns amics.¹³⁴

L'original de *L'Atlàntida* fou lliurat al Consistori dels Jocs Florals el dia primer d'abril; l'interès a millorar-lo degué fer que l'autor esperés fins al darrer moment del període d'admissió de treballs. Segons E. Junyent i M. de Riquer,¹³⁵ aquest original és el manuscrit de *L'Atlàntida* que avui es conserva a la Biblioteca de Catalunya (núm. 373) i que

130. Escàpols de la destrucció d'una gran quantitat d'esborranys, notes i croquis amb materials per a la composició de *L'Atlàntida*, que, un cop enllestida aquesta, degué dur a terme el nostre poeta, són dos autògrafs seus conservats en el manuscrit núm. 1463 de la Biblioteca de Catalunya, entremig d'altres igualment pertanyents a una sèrie caracteritzada per la utilització de la mateixa classe de fulls de paper blavós, tots ells escrits vers els anys 1876 a 1878. Un d'aquests fulls conté l'esbós d'una composició en vers on és maleïda una muntanya de l'entrada del Mediterrani, que sens dubte cal identificar amb Calp. L'altre — que deu ésser còpia o resum d'un text d'altri — porta la descripció, en prosa castellana, de l'erupció d'un volcà i d'altres impressionants espectacles esdevinguts en països exòtics; a remarcar-hi la menció de lord Byron.

131. Veg. carta de darreries de setembre a Collell (*Carteig*, 59).

132. Carta a Collell que aquest data de març, però que crec uns dos mesos anterior (*Carteig*, 62).

133. Carta seva a Collell (*Dulcis amicitia*, 86).

134. Devia ésser en les reunions de l'anomenada «penya dels minyons» o dels «doctors de la llei», la qual freqüentaven, a més de Collell i de Torras, els preveres Ricard Cortès, Antoni Estalella, Jaume Almera, Gaietà Barraquer, Celestí Ribera, etc. (veg. JOAN BONET, *Mosén Jacinto Verdaguer y su época*, article publicat en «Arbor» (Madrid), any 1946, pàg. 436; i introducció a les *Obres completes* de JOSEP TORRAS I BAGES, pàg. 15).

135. Pròleg a llur edició de *L'Atlàntida* abans citada, pàg. XIX.

els citats erudits han descrit en llur recent edició del poema (Barcelona 1945). V. Serra i Boldú¹³⁶ suposa que anava acompanyat de la composició posteriorment titulada *Somniant l'Atlàntida*,¹³⁷ la qual li hauria servit com de pròleg o endreça; però recordem que al volum dels Jocs Florals del 1877 el text de *L'Atlàntida* ja és encapçalat per la dedicatòria al marquès de Comillas suara esmentada, que la lletra de l'esborrany d'aquests versos en el manuscrit 1463 de la Biblioteca de Catalunya sembla correspondre als primers anys del decenni 1881-90 més que no als anteriors, i que el mateix full conté un esborrany de la composició *Amor de fill*, la qual suposo posterior al 1880.

El 6 de maig de 1877 fou per al poeta cabdal de la Renaixença el dia més gloriós de la seva vida. La coronació de *L'Atlàntida* en els Jocs Florals de Barcelona era el triomf esclatant de la principal de les seves empreses literàries, i alhora constituïa el més brillant i transcendental episodi del moviment de restauració de les lletres catalanes. La ressonància d'aquell triomf, tot seguit percebuda més enllà de les nostres fronteres, sorprenia l'afortunat poeta¹³⁸ i l'estimulava a seguir arrodonint encara el poema, en vistes a una edició acurada i de còpiós tiratge.

Però en aquesta tasca no devia poder enfondir gaire, abans d'aparèixer la primera edició de *L'Atlàntida*, inclosa en el volum dels Jocs Florals d'aquell any 1877. La rapidesa amb què hom procedí a l'estampació d'aquell llibre¹³⁹ no devia donar-li'n temps suficient; amb tot, entre el text del manuscrit citat i el del volum dels Jocs hi ha bon nombre de diferències estilístiques i d'altres de detall. Algunes de les modificacions de caire ortogràfic i lèxic li foren suggerides pel filòleg Josep Balari i Jovany, en avinentesa de la revisió que aquest féu d'una extensa part de l'original del poema (cants I a V).¹⁴⁰

Reproducció del text editat pel Consistori, feta sense cap intervenció de l'autor, i àdhuc sense previ coneixement seu, fou el de la primera edició independent del poema, publicada a Buenos Aires pels inspiradors de la revista «L'Aureneta», Antoni de P. Aleu i Jaume Puigventós, a començaments de primavera de 1878.¹⁴¹

136. *Biografia*, 87.

137. Publicada per Collell en el seu pròleg a la versió de *L'Atlàntida*, de PEPRATX, i per Verdaguier en el volum *Pàtria* (1888), 100.

138. Ell mateix ho féu constar a la part del pròleg de *L'Atlàntida* afegida en l'edició del 1878 (pàg. 12 de l'edició de les obres completes).

139. Segons el «Diario de Vich» del 13 de juliol de 1877, aquells dies ja s'estava exhaurint el tiratge d'aquest volum, a causa sens dubte de la demanadissa d'exemplars motivada pel fet de contenir el text de *L'Atlàntida*.

140. Són anotades en l'apartat crític de l'edició de *L'Atlàntida* per JUNYENT i RIQUER.

141. Veg. «La Veu del Montserrat», 4 maig 1878.

Arran mateix de la festa dels Jocs del 1877 sorgí el projecte de preparar una edició monumental i definitiva de *L'Atlàntida*. En prengué la iniciativa la societat literària barcelonina La Misteriosa, que nomenà una comissió patrocinadora integrada per diverses personalitats sota la presidència de Víctor Balaguer. El nostre poeta els donà en principi la conformitat, i li calgué desenganyar els elements del Cercle Literari de Vic que unes setmanes després de La Misteriosa manifestaren el mateix propòsit editorial.¹⁴² Per la seva banda, ell també feia preparatius per a la nova publicació; a punt de finir la impressió del volum dels Jocs, n'enviava un joc de proves a Jaume Collell,¹⁴³ i si bé, per compliment, li deia que no s'imposés la tasca de llegir-les, prou devia desitjar que el seu amic ho complís, mentre ell treballaria amb un altre joc.^{143a}

Durant les vacances estivals, tots dos preveres decidiren d'esbargir-se corrent món. Amb el títol d'*Un estiu ben aprofitat ara fa cinquanta anys*, Collell descriu¹⁴⁴ la magnífica excursió que van fer a Lurdes, el País Basc i Castella durant l'agost i primeries de setembre. Retornat mossèn Cinto a Barcelona, la preparació de la definitiva edició de *L'Atlàntida* entrava en la fase decisiva. No havia d'ésser, però, La Misteriosa, sinó el marquès de Comillas qui s'encarregués de costejar-la. No havia d'ésser ilustrada i de gran format, però sí molt correcta, en paper de fil, i acompanyada d'una versió castellana deguda al culte escriptor mataroní Melcior de Palau.

Vers començaments de tardor Verdaguer anunciava a Collell que de bell nou treballava de ferm per a completar la tasca de *L'Atlàntida*.¹⁴⁵ Fins a darreries de febrer de 1878 no començà la impressió que «tant m'ha fet treballar», deia el poeta¹⁴⁶ tot referint-se a la seva immediata preparació.

La principal aportació que després de l'edició dels Jocs Florals havia de rebre el text del poema, fou l'episodi del *Chor d'illes gregues*¹⁴⁷ que Verdaguer incorporà, com a cant setè, a l'edició definitiva.¹⁴⁸ Indubtable-

142. Veg. «Diario de Vich» de 16 maig 1877, «Gaceta de Barcelona» de 18 juny, i les cartes de Verdaguer a Collell inserides al *Carteig històric* amb els números xxxv i xxxvi.

143. Veg. *Carteig*, carta xxxviii, que considero de cap al juny de 1877.

143 a. Collell, *Epistolari*, «La Veu de Catalunya», 1 maig 1927, refereix que Verdaguer passà amb ell una quinzena a Vic, durant la qual «donàrem un repàs al manuscrit y li vareig sugerir la conveniència» de compondre el *Chor d'illes gregues*.

144. «Gazeta de Vich», any 1927.

145. *Carteig*, 69 (Collell s'equivoca en donar la carta corresponent (núm. xxxvii) com a anterior al núm. xxxviii).

146. *Carteig*, 73 (la carta corresponent és datada per Collell de gener de 1878, però en realitat fou escrita vers els dies 17 a 20 de febrer).

147. Per a la composició d'aquest cant, el poeta s'interessà per consultar obres especials referents a la Grècia primitiva i a la geografia del Mediterrani oriental. Una llista de vuit títols sobre aquests temes, autògrafa seva, es conserva dins el ms. 1532 de la Biblioteca de Catalunya.

148. De primer el publicà a «La Veu del Montserrat», 23 març 1878.

ment era aquest el «cant inèdit» del poema verdaguerià que, segons el número de *Lo Gay Saber* de 15 de febrer, pocs dies abans havia estat llegit per Jaume Collell en una vetllada celebrada a l'Ateneu Barcelonès.

Sembla també escaient de retreure, en parlar d'aquestes darreres etapes de la preparació de l'edició definitiva del poema, les informacions donades per Joaquim Ruyra i per Francesc Matheu que a continuació extractaré. El prosista blanenc recorda¹⁴⁹ haver conegut mossèn Cinto en aquesta avinentesa :

«Com si m'ensenyés gojosament una joguina, em mostrà i va deixar-me tafanejar, a la seva cambra, el llibre on corregia *L'Atlàntida*. Consistia en un infòlio que, en obrir-se, desplegava dues pàgines de paper blanc; a la una... hi havia una petita galerada del poema que aleshores s'estava imprimint, i a l'altra, l'ample espai destinat a les esmenes. Allà el poeta escrivia les noves variants amb què podia millorar un vers o afinar una paraula, les titllava després tal volta, en provava d'altres... Hi treballava atentament, minuciosament, llimant apreses, ponderant valors, posant-hi tot el cor.»

Matheu¹⁵⁰ es refereix concretament a la revisió de la versió castellana de Melcior de Palau, però fa de bon creure que l'exercici literari a què l'autor, el traductor i l'assessor es lliuraven conjuntament, repercutí en els retocs de darrera hora que el primer féu en el seu original català, la impressió del qual era simultània de la de la traducció :

«Enllestit el primer borrador [d'aquesta traducció], en un quart pis del carrer de Fontanella ont En Verdaguer estava de dispesa, ... al voltant d'una taula quadrada, l'autor a l'esquerra, En Palau a la dreta y jo al mig —, ens reuníem cada tants dies per fer invariablement la mateixa feyna en cada cant. En Verdaguer llegia el cant d'una tirada, y desseguida llegia En Palau la traducció, fenthi cada hu les observacions de conjunt que creya pertinents; posats d'acort, reprenien la lectura estrofa per estrofa, y aleshores era un pler l'escatiment paraula per paraula y modisme per modisme, fins a dexar la versió ben ajustada y a gust de tots; y era un pler veure aquells homes humiliantse l'un davant del altre, acceptantse mutuament tota objecció, ab aquell respecte absolut al geni de cada idioma, y demanant la col·laboració del tercer, que tant aviat feya d'amich lleyal, com de públich.»¹⁵¹

149. *Montserrat i Mn. Jacint Verdaguer*, dins el volum *Festes jubilaris: Homeatge a Mn. J. Verdaguer* (Barcelona 1931), 37.

150. *En Melcior de Palau*, «Catalana», 15 agost 1921.

151. El meu bon amic i conspicu verdaguerista senyor Isidre Magrinyà posseeix un valuós exemplar del volum dels Jocs Florals del 1877 que havia pertangut a Melcior de Palau, el qual hi acotà el text de *L'Atlàntida* amb nombroses lliçons provinents d'algun exemplar corregit per l'autor o d'unes proves d'impremta facilitades per aquest; lliçons que concorden amb el text català de l'edició del 1878 i a les quals Palau havia d'acomodar-se en la seva versió castellana.

¿Havia també intervingut Milà i Fontanals en aquesta fase dels darrers retocs al text de *L'Atlàntida*? Així sembla desprendre's d'una afirmació estampada en el periòdic vilafranquí «Penedès Nou», número del 12 d'abril de 1901,¹⁵² en virtut de la qual la redacció del gran poema fou acabada a Vilafranca «segons confessió de son autor». Cal, però, tenir en compte que es tracta d'una informació vaga i que es pot prestar a confusió amb les notícies sobre estades anteriors del nostre poeta a la capital del Penedès. Altrament, aquella darrera intervenció de Milà, i les simultànies d'Aguiló i de Collell, semblen confirmades per la llista manuscrita de mots dubtosos que inseriré en l'apèndix del present treball.

Fan referència a la impressió de l'edició definitiva de *L'Atlàntida* algunes cartes adreçades per Verdagner a Jaume Collell durant la primavera de 1878. Així, en la d'11 de març¹⁵³ diu que ja hi havia estampades trenta pàgines, i una de mitjans de juny¹⁵⁴ innova que sols mancava tirar quatre plects per finir l'estampació. Segons «La Veu del Montserrat» del 27 de juliol, aquesta havia quedat enllestida pocs dies abans; però els exemplars no foren posats a la venda fins a entrada de tardor.¹⁵⁵

XI

CONCLUSIONS

Prop de tres lustres havia durat la gestació de la famosa *Atlàntida*. Tres lustres de «lluyta terrible», poc sovint interrompuda, les vicissituds de la qual l'autor es complau a evocar en les àuries pàgines del pròleg del seu poema, i que jo he tractat de ressenyar en aquest feixuc treball, les conclusions del qual resumiré a continuació.

Molt abans de l'any 1863, i probablement del 1860, havia impressionat fortament Verdagner la referència al cataclisme còsmic de l'*Atlàntida* que trobà consignada en un llibre ascètic del P. Nieremberg. Lectures posteriors d'obres històriques i la visió de grans espectacles naturals — entre els quals destaca l'aiguat de Vic d'octubre del 1863, que li inspirà diverses poesies — feren sorgir en la seva fantasia la concepció de certs episodis cabdals d'aquest poema i del referent a la descoberta d'Amèrica. És pos-

152. En l'article anònim *De Jochs Florals: Un aniversari*.

153. *Carteig*, 76.

154. *Ibid.*, 77, on li és atribuïda erròniament la data de març (a la «Gazeta de Vich», on aparegué d'antuvi, Collell l'havia datada del juliol).

155. *Ibid.*, 78, 88 (notem que la carta núm. XLV, que Collell data de juny, en realitat deu ésser de mitjans de desembre, i que la carta XLVIII deu ésser de finals d'octubre o de novembre).

sible, àdhuc probable, que ja tractés d'esbossar-ne algun durant el bienni precedent a la seva revelació als Jocs Florals del 1865; tot això sembla no haver estat més que un simple tempteig inicial, sense decidit propòsit de continuïtat.

El seu èxit en el citat certamen, i alhora la violenta reacció davant el contratemps escolar d'aquella fi de curs, degueren determinar-lo, vers el segon semestre del 1865, a lliurar-se de ple a la composició de *Colom* i de la «legenda dels Atlants». A l'estiu del 1867 comunicà a Milà i Fontanals un esborrany de cinc o sis cants del primer d'ambdós poemes; un d'aquells cants contenia una primitiva i breu versió del text del segon poema. Milà l'encoratjà a continuar la tasca, i en la carta que ell adreçà al mestre a darreries d'estiu o començaments de tardor li demanava nous consells, tot adjuntant-li una nota on probablement resumia l'argument de *Colom* — àdhuc tal volta els cants darrers que encara no devia tenir redactats —. Per la seva carta a Marià Aguiló de 12 de desembre del mateix any 1867, veiem que la seva tasca literària preferent era encara la composició de *Colom*, del qual poema la narració de la tragèdia de l'Atlàntida seguia essent un episodi.

A partir de la hivernada de 1867-68 aquella composició resta paralitzada, i *L'Atlàntida* sorgeix com a producció independent; el poeta degué ampliar la versió breu que n'havia escrit perquè figurés dins *Colom*, i presentà als Jocs Florals del 1868 l'«embrió» de *L'Atlàntida* amb el títol de *L'Espanya naixent*. Sense assolir encara el desenvolupament del manuscrit del Museu de Vic darrerament publicat, aquest embrió devia contenir els episodis essencials del nucli central de l'obra. Les següents temporades de vacances (estiu i festes de Nadal de 1868 i setmana de Pasqua de 1869) degueren ésser intensament aprofitades per a prosseguir la composició; pot datar d'aleshores la confecció del manuscrit vigatà, que després fou revisat per Milà.

Malgrat la nova orientació literària del poeta a partir dels darrers cursos de la seva carrera eclesiàstica, la tasca de *L'Atlàntida* continuà, com també durant el curs següent a l'ordenació sacerdotal (1870-71) i encara probablement durant l'estada a Vinyoles (1871-73). Degué restar, en canvi, poc menys que paralitzada d'ençà que el seu estat de salut obligà mossèn Cinto a deixar l'exercici de la carrera parroquial, i totalment suspesa durant la primera anyada i part de la segona dels seus viatges a Amèrica.

Represa intensament vers la primavera del 1876, es beneficià molt de la visió directa de l'Atlàntic i de les seves illes, així com de les terres hispàniques que havien estat escenari de les llegendàries proeses d'Hèrcules. Installat definitivament a Barcelona, el poeta arrodoní la redacció abans i després de presentar l'obra als Jocs Florals del 1877 i d'aparèixer

aquesta en primera edició dins el volum d'aquell certamen, que sortí pel juny; Jaume Collell i Josep Balari i Jovany l'ajudaren en la revisió, segurament durant aquella etapa. La del curs següent és assenyalada per la incorporació del *Chor d'illes gregues*, per noves consultes a persones enteses, com Milà i Aguiló, i per l'acurada correcció de les proves de l'edició definitiva, que veié la llum a començaments de tardor del 1878.

APÈNDIX

LLISTA DE MOTS QUE OFERIEN DUBTES, AMB OBSERVACIONS ALIENES I ALTRES ANOTACIONS, PER A LA CORRECCIÓ DEL TEXT DE «I. 'ATLÀNTIDA» (1878)

Aquesta llista forma part de la carpeta de papers verdaguerians designada com a ms. 1463 de la Biblioteca de Catalunya. Consta de dos fulls de quatre planes, totes aprofitades; la mida de les planes és de 210 x 132 mm.

El paper és semblant a l'emprat per Verdaguer en diversos esborranys de cap als anys 1877-80. La classe de lletra és la mateixa dels seus escrits d'aquella època.

Els mots i grafies que s'hi indiquen com a preferits solen concordar amb els emprats en l'edició definitiva de *L'Atlàntida* (1878); en canvi, alguns dels altres es troben en el text contingut en el volum dels Jocs Florals del 1877 (per exemple, d'acord amb el parer de Milà i Fontanals consignat en aquesta llista, en l'edició definitiva el títol del poema és escrit *La Atlàntida*, i no *L'Atlàntida* com en l'edició dels Jocs Florals). D'això sembla inferir-se que la llista fou dreçada en vistes a la preparació de l'edició definitiva. Altrament, la seva no anterioritat al 1878 és confirmada per les mencions que s'hi fan de *Lis Isclo d'Or* de Mistral, llibre publicat aquell any.

Els números que Verdaguer escriu a continuació de moltes paraules o frases no corresponen a cap de les dues edicions suara citades, ni tampoc a la de Buenos Aires, que aparegué entremig de l'una i l'altra. Per tant, deuen provenir de la paginació d'un manuscrit original, o bé d'un joc de proves d'impremta, com el que esmenta Ruyra.¹ Això darrer em sembla el més probable, atès que, segons he dit, la llista sembla datar del temps en què hom estampava l'edició definitiva.

Tots els mots i frases d'aquesta relació devien oferir algun dubte al nostre poeta, el qual ben sovint indica la persona a qui els va consultar; generalment aquestes persones són designades amb les inicials de llurs cognoms. Milà és citat set vegades (tres amb el cognom i quatre amb la inicial); en dos casos són reproduïdes, o extractades, les seves observacions. La inicial *A*, que trobem amb seguretat sis cops i possiblement un altre, suposo que cor-

1. Veg. supra, pàg. 47.

respon a Aguiló (el nom sencer del qual no consta mai). Collell és esmentat una vegada amb el nom abreujat («Coll»); probablement se li refereix també la inicial C, que apareix en dos casos. No sé a qui correspon la N, que surt dos cops: ¿potser a Pere Nanot i Renart, bon amic de mossèn Cinto i íntim de Collell? Reparem que en tota la llista no trobem mai la inicial de Balari i Jovany: ¿serà que havent revisat aquest professor el text de *L'Atlàntida* abans d'aparèixer en el volum dels Jocs Florals, Verdaguer ja no hauria volgut fer-li més consultes en preparar la nova edició?

Penso que les persones esmentades — especialment Milà i Aguiló — degueren ésser consultades sobre moltes paraules i frases on llurs inicials no consten, potser perquè llurs parers eren idèntics o confirmaven la solució que Verdaguer ja suposava preferible. Possiblement es troben en aquest cas els nombrosos mots i frases seguits de la lletra b (=bo o bé?), o molts d'ells.

Darrera dos mots — *trampela* i *a l'envista* — l'autor posa la indicació «vulgar». Darrera *masega* posa una *v*: ¿vol dir, també, «vulgar»? Darrera *rinxos, rapes* (?) i *malviatge* posa una *d*: ¿voldria dir «dolent», en oposició a la *b* (=bo?) que usa constantment?

Ben sovint en aquesta llista resta clarament indicada la forma a adoptar, adés perquè havia estat aprovada pels consultats, adés perquè el mateix poeta es convencé que era la millor. Altres cops, en canvi, no hi ha cap indicació de preferència.

Es constant en aquests fulls — tant en els mots a consultar com en els aclariments — l'ús dels plurals femenins en *-es*. Recordem que abans de l'aparició del *Canigó*, en els esborranys d'escrips verdaguerians predominen les grafies amb *-as*, gairebé constantment emprades en el decenni 1861-70 i primeries del següent. Es veu que en presència d'un text imprès, o d'unes proves d'impremta, en què havia posat *es*, l'autor té punt a emprar sempre aquesta grafia que Aguiló propugnava resoltament i vers la qual també es decantava Milà. Adhuc es preocupava de si el mot masculí *Atlas* s'ha d'escriure amb *-as* o amb *-es*. (Notem que *L'Atlàntida* fou impresa amb *-es*, no amb *-as*, ja en l'edició dels Jocs Florals.)

Reparem la menció, al final d'un d'aquests dos fulls, de «*La Cruz*, Diario, pàg. 3501, any 1874».

Entremig d'aquests mots i frases que li calia consultar, trobem el text d'una nota que probablement l'autor s'oblidà de posar a la secció corresponent del llibre: la referent als aiguamolls del Llenguadoc, els terrenys recentment emergits a Sicília i altres illes mediterrànies, i a l'aixecament recent de la de Creta, fets que deu anotar per tal de fonamentar la seva hipòtesi del descens del nivell del Mediterrani com a conseqüència de l'obertura de l'estret de Gibraltar. En aquesta nota, que es podria incorporar a les edicions ulteriors de *L'Atlàntida*, els mots «*La Terre*» són abreujament del títol del llibre d'Onésime Reclus *La Terre à vol d'oiseau*.²

2. Dec al senyor Jordi Rubió la suggerència d'aquesta identificació. Entre els llibres provinents de la biblioteca particular de Verdaguer avui conservats a la Biblioteca de Catalunya, figura un exemplar de la tercera edició de *La Terre à vol*

Notem, encara, que la llista inclou diversos mots emprats per Mistral en el *Calendau*^{2a} i altres que apareixen a *Lis Isclo d'Or*, per a algun dels quals Verdaguer indica aquesta font i la pàgina corresponent.

Per a la paraula *solratg* tramet a BRIZ, *Masia dels amors*, 46r; i en efecte, en aquest llibre i pàgina hi ha una nota definint el *solraig* (escrit així, i no amb *-tg*) com un tauró molt feroç, propi del Mediterrani.

Al final del segon full repeteix diversos mots que ja havien estat anotats, i sovint solucionats, més amunt.

En la còpia següent són en cursiva els mots sobre els quals l'autor tenia dubtes, i en rodó totes les altres anotacions. Conservo les abreviatures dels originals, les quals, com ja he indicat, crec que es poden interpretar així: M=Milà; A=Aguiló; Coll, C=Collell; b=bo; d=dolent; v=vulgar. Faig precedir d'asterisc (*) tot el que Verdaguer escriu amb llapis.

<i>Rey n era Atlas, aquell qui.</i> — *qui	<i>saffis, o sáfirs.</i>
persona, qui que persona. ³	<i>casçada.⁸</i>
<i>La Atlantida.</i> — la, Mila. Mes literaria	<i>cimeral, 151.</i> — M *C.
en lo titol; en lo demes pot anar de	<i>escaula.</i>
l'altra manera. — *l', A. ⁴	<i>mellor.</i> — i. ⁹
<i>digaume que ferem, 159.</i> — b, A. ⁵	<i>condor.</i>
<i>sajulida.</i>	<i>*cantarella.</i>
<i>bardissa.</i> — A. *bar. ⁶	<i>aspros.</i> — Impropi A.
<i>pus, o puig.</i> Coll, puix. Mila; de les	<i>amat, per gojat.</i>
dues maneres se veu en lo antich,	<i>de cap entre ls estels.</i>
pero puix es poch comú. ⁷	<i>com montanya de front.</i>
<i>tremeix de cap a cap, 163.</i> — *b.	<i>bretol.</i> — b.
<i>aurea.</i> — b M.	<i>estupit.</i>
<i>remor.</i> — C. *M.	<i>*obrintse de pit, 171.</i>
<i>ru-</i>	<i>roncadera.</i> — b.
<i>aloès.</i>	<i>citisus.</i>

d'oiseau (París 1877), el qual no pertanyia encara al poeta quan aquest dreçà la present llista de mots dubtosos; a la guarda del volum II hi ha la signatura d'un altre posseïdor, amb la data de 1880.

2 a. Verdaguer posseï un exemplar de la primera edició de *Calendau* (Avinó 1867), dedicat pel poeta Joaquim Riera i Bertran; es conserva en el fons verdaguera de la Biblioteca de Catalunya.

3. Possible lapsus, en lloc de «que, cosa». ¿Hauria estat fet per Milà aquest aclariment?

4. Els mots «Mes literaria ... l'altra manera» deuen ésser transcripció o resum de l'aclariment fet per Milà. — «l', A» vol dir que Aguiló preferia emprar l'apòstrof en aquest cas.

5. Possiblement Verdaguer dubtà entre *ferem* i *farem*, i, d'acord amb Aguiló, es decantà per la primera grafia.

6. És a dir, que Aguiló li aconsellà *bardissa*, i llavors Verdaguer esborrà la síllaba *ver-*, que havia escrit sota *bar-*.

7. Collell doncs preferia *puix*. L'aclariment de Milà sembla transcrit literalment.

8. Suposo que el dubte era entre *casçada* i *casada*.

9. És a dir, que dubtava entre *mellor* i *millor*.

sancer, 188.
 masega, 186. — V.
 flotanta. — b.
 sego y amoxo,¹⁰ femo. — b.
 envista.
 afrontar la mort. — b.
 quan ja sedent¹¹ de rabia, 198. — sede-
 jants.
 rodalia, 173. — alia.¹²
 trampela mes ovellas, 173. V.
 llotjes son boques de vesubi, 188. — b.
 de colp bromerejava, o bru, 192. — És
 bru.
 nauter y naus. — lo sonsonet.¹³ És mes
 d us.
 chocar?
 voltors, o voltons.
 blasfemo, scelerat.
 palanquejar.
 *ribera, 140.
 rapes.¹⁴ — d.
 riba. — la be s torna pe.¹⁵
 roparse [?], retoparse, retop.
 donals, 191. — dona ls.¹⁶
 NOTES.
 Conflent y Porvendres.
 escarfall, 187.
 ses barres obre. — *baxa [?].
 torreja mar de roca, 144. — Mila l usa.
 l anyell de qui sentian farum, 201.
 tiburo o tauro. — tauro.¹⁷
 aloa es calandria?

floresta.
 parella. — b.
 brindar arosses [?]. — N.
 arrebossar.
 atrossar.
 esboyrar. — Malmetre los sembrats
 per la boyra. — b. M. y A.
 disparar, 210. — desparar A.
 travessar. — id. b A.
 miranda.
 l amor del meu cor.
 la coma que ne vistos passar es arra-
 sada, 155. — ondulació de terreno.
 vedell, 155.
 sient.¹⁸
 abuy?, 159, 120.
 xibeca?
 ribás.
 floran [?], 60.
 en los campos de batalla. — en lo
 camp.¹⁹
 armes feres y boga en gran capdell,
 197.
 escorres, 148, 64.
 pactolees. — ribes.
 evori.
 platges.
 Deus, tritons, nimfes.
 mamut.
 rugall, regull, 189.
 mitx-dia, 129.
 navilis.

10. De primer havia escrit *engreixo*, mot sobre el qual passà ratlla; damunt escriví *amoxo*, seguit de la *b* d'aprovació.
11. De primer havia escrit *sadolls*, mot que esborrà, i al damunt posà *sedent*.
12. És a dir, que dubta entre *rodalia* i *rodàlia*.
13. S'adonava de la cacofonia causada per la proximitat de les dues síl·labes *nau*.
14. Lliçó dubtosa.
15. Per distracció, Verdaguer enuncia a l'inrevés aquesta llei fonètica, que possiblement li explicà Milà.
16. Verdaguer no solia emprar l'apòstrof en els seus originals, tret de quan els destinava a la impremta.
17. És freqüent que Verdaguer no empri l'accent en els seus originals; quan els destinava a la impremta, s'hi mirava més.
18. Suposo que aquest mot és anotat en el sentit de «seient».
19. *campos* deu ésser una errada, per *camps*. El dubte devia referir-se a usar aquest mot en singular o en plural.

- randes de mar.*
canyada.
lleixes.
agulles hont penjaran llur niu, y puigs
*d agulla hont feyan.*²⁰
loto, Febo.
**estimfolides.*
desonat [?], montanyes d aygua.
cada gambada.
devant.
claviges.
Espanya, dolsa E.
Gades.
auchs, 216.
zumsades, 218.
embranzida, 222.
drago, 224.
fugiren, 228.
de tres caps ay lo monstre, 230.
Vesuvi, 250.
enhornase [?], 251. — Impropi.
provenza, 286.
naixents, 208.
mont Atlas ay ni hi vols.
y ls cims [?].
si algun d insoportable.
La Cruz Diario, p. 3501 de l'any 1874.
bramayre, bofarut. — b.
jaram o feram, 124.
bloch. — b.
*agarbar, 124. — Se pot usar en cert.*²¹
a la lluyta carnívora y faresta. — b.
ruflet. — b.
vetels aquí, 88.
rinxos. — d.
messà, 62.
- *estassa, 62. — b.*
safaretx o safretx, 36.
*gofat, 46. — b.*²²
*pagesivol, 46.*²²
esbargir, per esbargirse, 138.
*bressoletx, 18. — b.*²²
*tauro, o tiburo.*²³
lladruchs negra tempesta. — b.
talayot. — s apropia tambe als clapers.
*a llur sobre, 134.*²² — b.
malviatge. — d.
*manyoch, 56. — *b.*
*pelach, 56. — *b, A [?].*
dexa lo caminar pel corre, 64. — Vul-
*gar. — Com un ganguil.*²²
esclafit.
estajerm.
*rugit. — rúgitu, de rugio. *Frances.*
enasprat, 74.
coetejar.
L'antic camí roma de Bocayre a Be-
siers s encorba cap al nord per evitar
les planes regades; p. 771, La Ter-
*re.*²⁴ Com²⁵ Cicília, moltes parts del
*litoral d'Itàlia y Grècia, Malta,*²⁶
Rhodes, Chipre son voltades de ter-
*renos*²⁷ circulars, compostos²⁸ de ro-
ques de formació recent. L'isla de
Creta s ha alsat 20 metres a l'epoca
*actual.*²⁹
*masell. — *lepros.*
apat.
carnatge, 60.
marbrench.
*cigne, 157. — *sisne.*
esmeralda id.

20. Se sobreentén el complement «llur niu».

21. Deu voler dir «en certs casos».

22. Sobre aquests mots Verdaguer després passà ratlla.

23. Aquest mot ja havia estat consignat més amunt en ambdues formes.

24. Veg. supra, pàg. 51.

25. L'original diu *Con*.

26. L'original diu *Manta*.

27. L'original diu *rerrenos*.

28. L'original diu *compostas*.

29. Veg. supra, pàg. 51.

- **llotges*. — N. casal, estatges reals.
serenor.
Róser?³⁰
mustia, o *mustiga*. — *emmustehir*,
mustigar.
brill.
saltivol.
llavores.
esgarip, *esgaripar*.
arbre cabellut.
tragar.
**conca de Palermo*.
**conca Algeria*.
**conca Sardenya*.
atlas, o *es*.
costolada, 98. — *Calendau*, 9.
bulliment de peixos.
aglanie,³¹ 172. — *Cal*. — *alsina*.
s'axeno [?],³¹ 174 — *s'ensorra*.
la seco,³¹ 192. — *la seca*.
vello. — *tota*.
selvatgt.
sos rius y planes fentli. — que hi ha
a *Tarrag*.³²
ceptre de vori.
y alades melodies los rossinyols li
diuen.
Les set cabrelles.
cuats [?] *estils*. — *de *cabellera*.
nau llombardejant. — *d*.
a l'envista. — *vulgar.
la bresca de ton cos.
brosta. — *b.
dexondir, o *ar*. — *les *dues*.
cinch [?] *illes*.
d un cep toria gentil.
pesols.
Gibraltar obert.³³
aurifichs plagi. — No p.
aduheix un mal pronostich.
fent de pelasgich pont.
l Atlas soberg, 137.
panna.
Llivia, o *li*.³⁴
solratg. — *tiburó*. — *Briz*, *Masia*,
p. 461.³⁵
musica esquerdada. — *tempestir* [?].
basileca. — De *basilic*; ³⁶ *l ullada cla-*
vantli.
festonar?
casal.
escumejant, p. 3.
devora.
escumejar, p. 118.
renillan tas onas, 24.
Rodano.³⁷
rugis.
puig o pus.³⁷
rusc, o *buch*, 32.
trampelar.³⁷
masega.³⁷
**colina*.
bloch, 128.^{37,38} — *Isclo*.
clapas, 128. — *Isclo d or*.
auro, 202. — *Isclo d or*.
antibaisso. — *id.*, 30.
dalt y baix.
escalaforna.
soleyos. — *id.*, p. 64.³⁹
-ious.

30. El riu Ròdan o Roine, en provençal Roze.
31. Aquests mots també deuen ésser trets del text original del *Calendau*.
32. Els rius i els plans del Camp de Tarragona.
33. Després passà ratlla sobre aquests dos mots.
34. Es pregunta si s'ha d'escriure *Llivia* o *Livia*.
35. Veg. supra, pàg. 52.
36. O *basilié* (?).
37. Aquests mots ja havien estat consignats més amunt.
38. Després passà ratlla sobre aquest mot.
39. La forma *soleious* deu ésser de *Lis Isclo d'Or*.

*bramadi*ssa.
tronad[issa].
*zur.*⁴⁰ p. 66 id.

*sient.*⁴⁰ — *cadira seant*. Erasverus [?],
p. 323.
tragada a nit.

JOSEP MARIA DE CASACUBERTA

Barcelona.

40. Aquests mots deuen figurar en *Lis Isclo d'Or*. Per a *sient*, veg. pàg. 53, n. 18.